

בית מורשת משטרת ישראל

משטרה והיסטוריה

גיליון מס' 1

תשע"ט 2019

All Rights Reserved
Copyright © 2019

כל הזכויות שמורות
© תשע"ט

זכות היוצרים בכרך שמורה למשטרת ישראל. זכויות היוצרים במאמרים שמורות למחבריהם, או למשטרת ישראל (במקרים בהם המחבר היה איש משטרה בשירות פעיל בעת פרסום המאמר). ניתן לעשות במאמרים שימוש הוגן, שאינו מסחרי, כל עוד יאוזכר שם המחבר/ת והפרסום הראשון בכרך זה של "משטרה והיסטוריה".

עורכת ראשית: נעמי לבנקרון
עריכה לשונית: דניאלה רפאלי
עריכה לשונית באנגלית: ניצן לפידות קימלוב
עיצוב עטיפה: שלומי שטרית
עיצוב גרפי: סטודיו קרנף, שרית רוזנברג

ועדה אקדמית: ד"ר טל יונתן-זמיר, פרופ' ניר קידר,
פרופ' אורית רוזין, ד"ר ענת שטרן, פרופ' יגאל שפי

נדפס בישראל

Printed in Israel

תמונת השער: ראש הממשלה דוד בן-גוריון ורעייתו פולה בת-אביב, לאחר טקס קבלת הפנים שנערך לכבודם עם חזרתם מארה"ב, 7 ביוני 1951. צלם: טדי בראונר, באדיבות ארכיון התצלומים הלאומי.

”ובעוזריהם”: תפקידה של משטרת ישראל בחקירת השודים בשיתוף פעולה עם הנאצים

אורי קוסובסקי*

מאמר זה בוחן, לראשונה, את תפקידה של משטרת ישראל באכיפת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, ואת המדיניות המקלה שהתפתחה במשטרה לפרשנותו. חוק זה, המוכר לרוב הציבור בעיקר בהקשרו של משפט אייכמן, לא חוקק במגמה להעמיד לדין פושעי מלחמה נאצים דווקא, שכן איש לא העלה על הדעת שיגיעו לישראל, אלא התמקד בעיקר “בעוזריהם”. החוק נועד למצוא פתרון לבעיה שהעסיקה את המשטרה כמעט מיום הקמתה: עשרות תלונות שהגישו ניצולי שואה כנגד מי שנחשדו בסיוע לנאצים בתקופת השואה. תלונות אלה הצטברו בתחנות המשטרה השונות מבלי שנחקרו בדרכים המקובלות, בהיעדר מענה בחקיקה.

אף על פי שהמשטרה קיימה, לכל הפחות, 184 חקירות לפי חוק זה, רק כארבעים תיקים נדונו בערכאות המשפטיות. לפיכך, התמונה של תיקים אלה, כפי שהוצגה עד היום, הייתה חלקית בלבד. מאמר זה מבקש להרחיב את המידע הקיים על אודות התמודדותה של מערכת אכיפת החוק עם הסוגיה תוך שרטוט התנהלותה של המשטרה, שומרת הסף של מערכת זו. המאמר בוחן את הדרך שבה התמודדה המשטרה עם תיקים מורכבים אלה, את השיקולים שהובילו אותה לעצב מדיניות מקלה, שבמסגרתה המליצה על סגירת רובם המכריע של התיקים, גם כשהיו בנמצא די ראיות להוכחת העבירות שיוחסו לחשודים.

* מאמר זה מוקדש לזכרם של רפ"ק מיכאל אבטיחי ורפ"ק (גימ') יוסף זינגר ז"ל, על פועלם רב השנים בשירות המשטרה המתואר בו. אני מודה לצוות ארכיון המדינה ויחידת הארכיב של משטרת ישראל על סיועם באיתור חומרים שאפשרו כתיבת מחקר זה. כמו כן, תודתי העמוקה נתונה לד"ר נעמי לבנקרון על עזרתה, שערכה לא יסולא בפז, בתהליכי הכתיבה והמחקר (הדגשות המופיעות בציטוטים, פיסוקם והוספת המובאות בהם בסוגריים מרובעים הם שלי, אלא אם כן נאמר אחרת).

גישה דומה אומצה מאוחר יותר גם על ידי הפרקליטות והחברה הישראלית. טענתו המרכזית של המאמר היא כי התהליכים שהתרחשו במשטרה לגבי חוק זה, מקבילים, ואף קדמו, לתהליכים דומים שתוארו במחקר, במשפט ובחברה, במהלכם שונתה הגישה המחמירה כלפי ניצולי השואה, ובמיוחד כלפי אלה מהם שנחשדו בשיתוף פעולה עם הנאצים, והומרה בשנות החמישים המאוחרות בגישה מרוככת יותר שהתאפיינה בתפיסה רחבה ומורכבת של האירועים שהתרחשו בתקופת השואה.

מבוא

יצאנו מנקודת השקפה שמטרת החוק הזה היא לגמור את כל החשבונות בקשר למלחמת העולם השנייה, בנוגע לכל פושעי המלחמה, הפושעים נגד האנושות, ובעיקר הפושעים כלפי העם היהודי.¹

בראשית אוגוסט 1950 עבר בקריאה שלישית החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם (להלן: החוק).² החוק התקבל לאחר חודשים ארוכים של דיונים בוועדת חוקה, חוק ומשפט, וכן בוועדת משנה שהוקמה במיוחד לצורך ניסוחו. מטרתו המוצהרת הייתה לאפשר למדינת ישראל להביא לדין אנשים שנחשדו בהשתתפות פעילה בביצוע פשעים בתקופת השואה: גרמנים, משתפי פעולה מבנות בריתה של גרמניה ומהמדינות שנכבשו על ידה, או יהודים.

לאחר כניסת החוק לתוקף (אך גם קודם לכן), החלה המשטרה לחקור עשרות רבות של תלונות, שחלקן הצטברו על שולחנה, ואחרות שהתקבלו מצה”ל, משירות הביטחון ומשירות הידיעות של המחתרות עוד טרם הקמת המדינה. מאמר זה מבקש להשיב על כמה שאלות הקשורות בהתמודדות המשטרה עם תלונות אלה: כיצד התנהלו החקירות לפני כניסת החוק לתוקפו? כיצד נאכף החוק לאחר חקירתו? מי היו השוטרים שטיפלו בחקירות? מה היה היקף החקירות שניהלה המשטרה? ומה היו השיקולים שעמדו בבסיס ההחלטות שגובשו בתיקים אלה?

לאורך השנים נכתבו מחקרים על אודות חשודים יהודים בשיתוף פעולה עם

¹ מתוך דברי ח”כ נחום ניר, יו”ר ועדת חוקה, חוק ומשפט, בעת הצגת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם בפני מליאת הכנסת. פרוטוקול ישיבה מס’ 173 של ועדת חוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-13, 3 (1.8.1950).

² החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש”ו-1950.

הנאצים, ועל אופן התמודדותן של החברה, מערכת המשפט והמדינה עם הסוגיה. מחקרים אלה התמקדו בחוק עצמו או בפסיקה שהתבססה עליו, כלומר עסקו בהיבטיו המשפטיים של החוק ומיעטו לעסוק בפעילותה של המשטרה בתחום זה. למעשה, התלונות שהוגשו במשטרה, והדרך שבה נחקרו לא נבחנו עד היום. יתרה מזו: הטענה המרכזית העולה במרבית המחקרים העוסקים ביחס החברה והמשפט בישראל לתיקים המשפטיים שהתבססו על החוק, היא כי לקראת סיומו של העשור הראשון ועם ראשית העשור השני לקיומה של המדינה, על רקע משפט קסטנר ומשפט אייכמן, החל להשתנות היחס לשואה בכלל, ולמי שמילאו תפקידים במחנות הריכוז וההשמדה בפרט. טענתו המרכזית של המאמר היא כי מגמת שינוי זו התרחשה במשטרה כבר בשלב מוקדם בהרבה, בשל הנראות הציבורית הנמוכה של פעולתה והחלטותיה: החוק פורש בצמצום רב, בעוד ההגנות שנכללו בו זכו לפרשנות נרחבת.

כאשר הונח החוק לפתחה של המשטרה, לא היו ברשותה הנחיות מצד הפרקליטות או תקדימים של המשפט הישראלי הצעיר לימים בסוגיה זו. היא נדרשה לצקת למילותיו תוכן מהותי, להכריע בנוגע לפרשנות הנדרשת למונחים ולסעיפים בו, ולפתח כלים מתאימים לאכיפתו. משימה זו הוטלה על שני קציני משטרה ותיקים, בעלי ניסיון רב בתחום החקירות, אך חסרי ידע ביחס לאירועים שעמדו בבסיסו של החוק. בתקופה זו היוותה המשטרה את נקודת הפתיחה, ובמקרים רבים גם את נקודת הסיום, של כל חקירה פלילית.³ בכוחה של סמכות זו להסביר את המדיניות שעיצבה המשטרה ביחס לאכיפת החוק, שבמסגרתה בחרה בפרשנות מצמצמת של לשונו, והקלה במידה רבה עם הנילוים.⁴ מדיניות המשטרה בלטה על רקע האווירה הציבורית ששררה בישראל בשנים אלה והוקיעה את החשודים בעבירה זו, לעיתים תוך לקיחת החוק לידי אזרחים, ושימוש באלימות כלפי מי שאשמתם לא הוכחה.

חלקו הראשון של המאמר סוקר את הספרות הקיימת ביחס לחוק ולאכיפתו, המתמקדת בעיקר בהיבטים המשפטיים של תהליך החקיקה ובהליכים המשפטיים שהתנהלו מכוחו. חלקו השני של המאמר בוחן את ארבעת אופני הענישה השונים

³ סמכות המשטרה לסגור תיקים מסוג פשע הייתה שנויה במחלוקת במהלך העשור הראשון. אף שהתקיימה בפועל, ביקש היועץ המשפטי לממשלה לבטלה. ראו מכתבו של מפכ"ל המשטרה, יחזקאל סהר, ליועץ המשפטי לממשלה בנושא זה (29.12.1952) א"מ ל 2270/3 "המטה הארצי - הראשות לסגירת תיק". סמכות זו עוגנה בפקודות המטה הארצי 129/58, ס' (ב4), אך נשללה שנים אחדות מאוחר יותר, בס' 53-56 לחוק סדר הדין הפלילי, התשכ"ה-1965.

⁴ גילון הוא כל מי שהוגשה נגדו תלונה במשטרה; חשוד הוא מי שהמשטרה החליטה לחקור בעניינו; ונאשם הוא מי שהוגש נגדו כתב אישום. במאמר אשתמש במונחים אלה לסירוגין, לפי ההקשר.

שבאמצעותם נדונו משפטי פעולה עם הנאצים בארץ ובחו"ל: ערכאות בין-לאומיות, ערכאות מדינתיות, ערכאות משפטיות לא פורמליות שצמחו במחנות העקורים, ועשיית דין עצמי. החלק השלישי מתמקד בקשיים שבהם נתקלה המשטרה בניסיונה לטפל בתלונות שהוגשו על ידי ניצולים בטרם נחקק החוק, וכן בעמדות המנוגדות שהועלו בשיח הציבורי והפוליטי תוך דיון בתהליכי החקיקה, שהסתיימו בשנת 1950. חלקו הרביעי של המאמר מציג את ההיבטים המערכתיים בעבודת המשטרה לאחר כניסת החוק לתוקף, ומתמקד בשוטרים שניהלו את החקירות הללו, יוסף זינגר ומיכאל אבטיחי. החלק החמישי מתמקד בהתגבשות המדיניות בנוגע לדרך יישומו של החוק, וכן משרטט את דמותם של הנילונים, כמו גם את הקשיים והאתגרים שהציבו חקירות אלה בפני המשטרה. חלקו השישי של המאמר בוחן את נקודות ההסכמה והמחלוקת בין המשטרה לפרקליטות ולבתי המשפט בתיקים אלה. החלק השביעי והאחרון יסקור את החקירות המעטות שקיימה המשטרה כנגד נילונים בסיוע לנאצים לאחר שנת 1954, על רקע התמעטות התלונות בעבירה זו, שחלה, כפי שציינו חוקרים שונים, בשל שינוי היחס לשואה בכללותה בחברה הישראלית.

במאמר זה התבססתי על תיקי חקירה שניהלה המשטרה, כמאתיים במספר, בין השנים 1949-1972. כמה עשרות תיקים אבדו במשך השנים, אך ניתן למצוא מידע על אודותיהם בתיקי בתי המשפט ובעיתונות התקופה. נוסף על כך, התבססתי על התכתבויות שנערכו בין חוקרים לקצינים באגף החקירות וכן על תיקים אישיים של הקצינים שטיפלו בחקירות לפי החוק. השימוש במקורות אלה, שחלקם לא נחשף מעולם, מרחיב מאוד את בסיס הידע על אודות טיפולה של מערכת האכיפה בסוגיה מורכבת זו, ואשר התבסס, עד היום, בעיקר על הידע שנאגר בפסיקת הערכאות המשפטיות השונות.

לצורך כתיבת המאמר נדרשתי להכריע בסוגיה אתית שעימה התמודדו גם חוקרים קודמים, והיא פרסום שמות הנילונים שנגדם התנהלו חקירות המשטרה. על כף המאזניים האחת הונח העניין הציבורי בפרסום השמות וזכות הציבור לדעת, ועל הכף השנייה הונחה זכותם של האנשים שבהם עוסק המאמר לפרטיות. בחרתי להימנע מפרסום שמותיהם של מי שלא הורשעו בדין, גם אם אלה כבר פורסמו בעיתונות התקופה, תוך אימוץ גישתה של חנה יבלונקה בעניין: ”רבים מהאנשים שנשפטו אז חיים עדיין בינינו ואף על פי שאין איסור על פרסום שמותיהם, נראה לי כי מן הראוי לתת לפצעם להעלות ארוכה”⁵.

⁵ חנה יבלונקה ”החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה” קתדרה 82, 135, 146 (1996) (להלן: יבלונקה ”החוק לעשיית דין”).

1. ענישת משתפי הפעולה עם הנאצים לאחר המלחמה

ה"קאפו", כפי שהוגדר בתקופת השואה, היה ראש קבוצת עבודה במחנות השונים. מקור המילה הוא איטלקי, ומשמעה "ראש" או "ממונה". בתקופה שלאחר השואה הפך המושג "קאפו" לשם כולל לציון בעלי תפקיד בשירות הנאצים: כך, למשל, "זקני צריפים" () כונו אף הם קאפואים, אף שתפקידם היה שונה. בשיח הישראלי הפך המושג "קאפו" לשם נרדף לשיתוף פעולה עם הנאצים, החל ממשטרות יהודיות בגטאות, דרך נציגים ביודנראטים, וכלה בכלל בעלי התפקידים במחנות.⁶

הספרות המחקרית הקיימת ביחס לחוק עוסקת בשתי צלעותיו המשפטיות של משולש האכיפה: החקיקה ומערכת המשפט. לעיתים באופן משולב, לעיתים לחוד. אל המחקרים המתמקדים בתהליכי חקיקת החוק משתייך מחקרה החלוצי של חנה יבלונקה שטענה כי תהליך החקיקה שיקף את היחס המבוזה שלו זכו בעשור הראשון מי שתוארו שהלכו כ"צאן לטבח", בהשוואה ליחס שלו זכו המורדים והלוחמים.⁷ "הציבור הישראלי לא הבין ואולי לא יכול היה להבין את הלך רוחם של שרידי השואה, והוא שפט אותם על-פי הערכים שהוקיר" טענה יבלונקה, אך המחישה גם את הדרך שבה השתנה היחס כלפיהם בעקבות שינויים שחלו בחברה הישראלית לאורך השנים.⁸ גם מאמרו של יחיעם ויץ מצביע על הקשריו החברתיים של החוק, ועל הדרך שבה בחרה החברה הישראלית להאשים את הקורבן, ולא את מי שיצרו את המערכת שבמסגרתה פעלו הקאפואים.⁹ דן פורת הדגיש את מעמד המרכזי של ניצולי השואה בתהליכים שהובילו לחקיקת החוק, בדרישה מן המדינה ליצור מנגנון שיאפשר העמדה לדין של מי שהיו אחראים לתהליכי הרדיפה וההשמדה. זאת, בניסיון לטהר את עצמם מן הקלון המוסרי שדבק בהם. המדינה, מצידה, נענתה לניצולים מתוך חשש לעשיית דין עצמי על ידם.¹⁰

ספרם של מייקל באזילר ופרנק טורקהיימר,¹¹ שעוסק בהיבטים משפטיים של השואה, כולל פרק הדין בתהליכי חקיקת החוק, ואשר נכתב על ידי כל אחד משני

6 "קאפו" האנציקלופדיה של השואה כרך ה 1066 (1990).

7 יבלונקה "החוק לעשיית דין", לעיל ה"ש 5.

8 שם, בעמ' 137.

9 יחיעם ויץ "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה וניצוליה", קתדרה 82, 153 (1996) (להלן: ויץ "החוק לעשיית דין").

10 Dan Porat, *The Changing Conception of 'Collaboration' with Nazis in the Jewish Nazi 'Helper' trials in Israel (1950-1964)*, in *Jewish Honor Courts: Revenge, Retribution, and Reconciliation in Europe and Israel after the Holocaust* 185 (Gabriel Finder & Laura Jockusch eds., 2013).

11 MICHAEL J. BAZYLER & FRANK M. TUEKHEIMER, *FORGOTTEN TRIALS OF THE HOLOCAUST* 186-213 (2014) (להלן: FORGOTTEN TRIALS).

המחברים בנפרד, שכן לא עלה בידם להגיע לכלל מסקנה משותפת. באזילר טען כי החוק לא היה צריך לכלול יהודים מלכתחילה, וכי לא היה זה תפקידה של המדינה להתערב בסוגיה זו. טורקהיימר, לעומת זאת, טען שההבדלים בין התנהגותם של בעלי תפקידים שונים בנסיבות דומות, מוכיחים שגם בנסיבות הקשות ביותר, הייתה לממלאי תפקידים בחירה בנוגע לדרך ביצוע תפקידם, ועל כן היה מקום שאלה שנהגו באכזריות יתרה, ייתנו על כך את הדין.

קבוצה שנייה של מחקרים מתמקדת בדיונים שהתקיימו בפרשות אלה בבתי המשפט בישראל ומחוצה לה. לעיתים מתבוננים המאמרים במשפטים ממבט-על, תופסים אותם כקבוצה הומוגנית, שיחס השופטים כלפיהם משתנה על ציר הזמן, ולעיתים תוך התמקדות במשפט אחד או שניים בנפרד. כך למשל, מאמרם של ארנה בן-נפתלי ויוגב תובל מצביע על שינוי הגישה למשפטי הקאפו משנות החמישים שבהן הוחלה גישה מחמירה יותר ביחס לאירועים שהתרחשו “באזור האפור”, לבין התקופה שבמהלך משפט אייכמן ולאחריו, שערער את החלוקה הדיכוטומית בין טוב מוחלט לרע מוחלט.¹² באופן דומה, מאמרה של רבקה ברוט בוחן את היחס השונה של מערכת המשפט לשתי נשים שמילאו תפקיד ראש בלוק באושוויץ: אחת מהן, אלזה טרנק, עמדה לדין לפי החוק, ונתפסה כבעלת אוטונומיה שאפשרה לה לבור את דרכה במחנה, ואילו השנייה, ורה אלכסנדר, הפכה לעדת תביעה במשפט אייכמן, וסווגה בתוך כך כחלק מקבוצת הקורבנות.¹³

מחקרים נוספים עסקו במשפטים מעין אלה שנערכו במדינות אחרות. דוד אנגל סקר את משפטו של מיכאל וייכרט, שהואשם על ידי הוועד היהודי המרכזי כי עמידתו בראש ארגון סיוע יהודי בשנות המלחמה, באישור ובחסות הגרמנים, סייעה להסתרת ההשמדה מפני קורבנותיהם ומפני העולם.¹⁴ אנגל טען כי משפטו של וייכרט המחיש את הפרשנות המרחיבה שהעניקו היהודים למושג שיתוף הפעולה, מתוך תפיסה דיכוטומית שנפוצה בשנים הראשונות אחרי המלחמה, שלפיה ניצבו בפני היהודים שתי דרכים בלבד: התנגדות או שיתוף פעולה עם הנאצים. מחקר אחר של רבקה ברוט עסק במשפטו של יוליוס זיגל.¹⁵ מאמרה של ברוט מתחקה אחר המעבר מערכאה משפטית לא

Orna Ben-Naftali & Yogev Tuval, *Punishing International Crimes Committed by the Persecuted: The Kapo Trials in Israel (1950s-1960s)*, 4(1) JOURNAL OF INTERNATIONAL CRIMINAL JUSTICE 78 (2006).

רבקה ברוט “האזור האפור” של שיתוף פעולה בבית המשפט” תיאוריה וביקורת 40, 157 (2012) (להלן: ברוט “האזור האפור”).

דוד אנגל “ובערת הרע מקרבך – לבריור המושג ‘שיתוף פעולה’ בתקופת השואה באספקלריה של משפטי מיכאל וייכרט” השואה: היסטוריה וזיכרון – ספר יובל לישראל גוטמן 1 (שמואל אלמוג ואח’ עורכים, 2004) (להלן: אנגל “ובערת הרע מקרבך”).

רבקה ברוט “יוליוס זיגל: קאפו בארבע מערכות (משפטיות)” קובץ דפים לחקר השואה כה 57 (2011) (להלן: ברוט “יוליוס זיגל”).

פורמלית של הקהילה, בבית דין של פליטים יהודים באירופה, על הנורמות המאפיינות אותה, לאלה של המדינה (השלום והמחוזי), המתיימרת לייצר כור היתוך עבור כלל קבוצות האוכלוסייה שהתקבצו בה. מעבר זה משתקף בפסק הדין האחרון שניתן בבית המשפט המחוזי בעניינו של זיגל, בהתנגשות שהוא יוצר בין פניו הגלויות של החוק, בדמות המשפט הפלילי, לבין פניו הסמויות, בדמות הנורמות הקהילתיות. התנגשות זו, כפי שמבהירה ברוט, היא שעמדה בבסיס הקושי להפליל את זיגל.

טוביה פרילינג תיאר את קורותיו של אליעזר גרינבוים, בנו של מי שלימים היה שר הפנים הראשון יצחק גרינבוים. גרינבוים הבן היה אחראי בלוק בשלושה בלוקים שונים במחנה אושוויץ-בירקנאו. מייד לאחר סיום המלחמה עבר הליך של משפט-חברים במפלגה הקומוניסטית שבה היה חבר, והורחק משורותיה, ולאחר מכן נחקר במשך למעלה משמונה חודשים על ידי שופט חוקר בצרפת, הליך שהופסק בשל חוסר סמכות של בית הדין הצבאי הצרפתי לדון באזרחים זרים.¹⁶ מאוחר יותר עלה לישראל, ונדרש להתמודד עם הסטיגמה שדבקה במשתפי פעולה עם הנאצים בשנים אלה. הוא נהרג בקרב על רמת רחל בשנת 1948, ופרילינג טען כי גרינבוים בחר במוות הרואי בשדה הקרב באופן מודע, שכן העדיף אותו על פני חיים של חרפה.¹⁷

במחקרים אלה, שעסקו במשפטי הקאפו מנקודת מבט חברתית ומשפטית, לא הוזכרה המשטרה לרוב, למעט בקצרה בשלושה מחקרים: יבלונקה התייחסה במאמרה למצוקה שבה מצאה עצמה המשטרה בהיעדר חוק מתאים שיאפשר לה חקירת תלונות בנושא זה;¹⁸ שרון גבע ראינה את צבי נוסנבלט, שהיה אחד מהחוקרים במטה הארצי שחקרו יהודים שנחשדו בסיוע לנאצים. ריאיון זה הוא היחיד שנערך עם מי שעסקו בפועל בחקירת קאפואים;¹⁹ ספרו של איתמר לוין על משפטי הקאפו מתמצה בסקירת פסקי הדין, ותיאוריו המועטים ביחס למשטרה כוללים טעויות אחדות.²⁰ כך למשל טען לוין כי המשטרה הקימה יחידה מיוחדת לחקירות אלה, אם כי בפועל יחידה כזו לא הוקמה, והחקירות, רובן ככולן, טופלו בידי שני קציני משטרה. נוסף על כך, קבע לוין כי חוקרי המשטרה פעלו רק לפי החוק היבש, טענה שאינה מדויקת, כפי שאוכיח בהמשך.

16 Tuvia Friling, *A Jewish Kapo in Auschwitz: History, Memory, and the Politics of Survival* 139, 167 (2014).

17 לדיון נוסף בגרינבוים ראו גם גליה גלזנר-חלד ודן בר-און "אליעזר גרינבוים: הבניית סיפורו של קאפו במסגרת זיכרון השואה הקולקטיבי בישראל" אלפיים 27, 111 (2004).

18 יבלונקה "החוק לעשיית דין", לעיל ה"ש" 5, בעמ' 140.

19 שרון גבע אל האחות הלא ידועה – גיבורות השואה בחברה הישראלית 247-271 (2010) (להלן: גבע אל האחות).

20 איתמר לוין קאפו באלנבי (2016) (להלן: לוין קאפו).

2. ענישת הנאצים ועוזריהם טרם הקמת המדינה בארץ ומחוצה לה

מייד עם תום מלחמת העולם השנייה, בשנת 1945, החלו תהליכי ענישת הנאצים ועוזריהם בארבעה מסלולים מקבילים: המשפט הבין-לאומי, המשפט המדינתי, המשפט הלא-פורמלי במחנות העקורים ופעולות תגמול לא מאורגנות של ניצולי שואה ואחרים. מסלולי ענישה אלה מספקים את הרקע הנדרש להבנת המסגרת המשפטית שהתפתחה לאחר זמן בישראל, כמו גם החשש מפני עשיית דין עצמית שתתרחש בהיעדרה.

בזירה הבין-לאומית היו משפטי נירנברג ומשפטי טוקיו ההליכים המוכרים ביותר שבמסגרתם העמידו בעלות הברית לדין פושעי מלחמה בגין פשעים נגד האנושות.²¹ משפטים אלה הניחו את התשתית המשפטית והמוסרית למהלך התקדימי של שפיטה פלילית גם במקרים שבהם היו המעשים חוקיים במדינה שבה בוצעו. מדינות נוספות החלו להעמיד לדין את אזרחיהן על מעשיהם בתקופת המלחמה: בפולין הועמד לדין ד"ר לאון גרוס, שהיה אסיר במחנות פלאשוב ואושוויץ ואולץ לערוך סלקציות במטרה לאתר את האסירים הכשירים לעבודה. בשל עובדה זו הורשע גרוס בסיוע לנאצים ונתלה בשנת 1946. בצרפת הועמד לדין אוסקר רייך, יהודי-אוסטרי שנמלט לצרפת בזמן המלחמה, ונכלא שם במחנה דראנסי. במהלך שהותו במחנה הוא הועסק על ידי יוזף וייצל, אחד מקציני האס-אס, שעסק בגירוש יהודים למזרח. אחרי המלחמה עמדו שניהם לדין והורשעו. וייצל נדון למאסר עולם בשנת 1949 ושוחרר כעבור שש שנים, ואילו רייך נדון למוות והוצא להורג.²²

העמדות לדין של חשודים בשיתוף פעולה עם הנאצים התקיימו גם במסגרת לא-פורמלית, בערכאות משפטיות שהשתתפו בהן יהודים והוקמו במחנות העקורים באירופה ובמחנות המעצר בקפריסין על ידי רשויות המחנה.²³ בתי משפט אלה פעלו כערכאות ריבוניות לכל דבר ועניין, אף שהיו כפופות לבעלות הברית. העונשים נשאו אופי קהילתי כגון פרסום פסק הדין בעיתון המחנה או פנייה למוסד המתאים לבחינת האפשרות כי שמו של המורשע יימחק מרשימת המועמדים לעלייה.

במהלך שנת 1947 שלחה הסוכנות היהודית את עו"ד חיים וילקנפלד²⁴ אל מחנות המעצר בקפריסין, כדי לחקור שתי מעפילות עצורות, ששכניהן למחנה טענו שהן

21 לדיון נוסף במשפטים אלה ראו KIM C. PRIEMEL & ALEXA STILLER, REASSESSING THE NUREMBERG MILITARY TRIBUNALS: TRANSITIONAL JUSTICE, TRIAL NARRATIVES, AND HISTORIOGRAPHY (2012); TIMOTHY P. MAGA, JUDGMENT AT TOKYO: THE JAPANESE WAR CRIMES TRIALS (2001).

22 FORGOTTEN TRIALS, לעיל ה"ש 11, בעמ' 189-190.

23 ברוט "ויליוס זיגל", לעיל ה"ש 15, בעמ' 67; אנגל "ובערת הרע מקרבך", לעיל ה"ש 14, בעמ' 2.

24 לימים שינה וילקנפלד את שמו לחיים צדוק. בשנותיה הראשונות של המדינה הוא עבד במחלקת החקיקה של משרד המשפטים, ולאחר מכן התמנה לשר המשפטים. לדיון נוסף בדמותו של צדוק ראו ליד ערש המשפט: ספר חיים צדוק (רון חריס עורך, התשס"ב).

שיתפו פעולה עם הנאצים. במכתבו למחלקה המדינית בסוכנות, ציין וילקנפלד שעצם נוכחותן של החשודות במחנה עוררה זעם גדול עד כדי כך, שרק הבטחה למציאת דרך לבידור משפטי מנעה הסלמה במצב ואפשרות של התדרדרות לאלומות. וילקנפלד סיים את מכתבו בקביעה שמכיוון שברור שאלה לא יהיו המקרים האחרונים, הרי שמן הראוי שהמוסדות המוסמכים יקבעו נהלים מסודרים, שיאפשרו בעתיד טיפול אחיד בתלונות בנושא.²⁵

במקביל, נמשכו באירופה פעולות נקמה לא מאורגנות של יהודים, פעולות שהחלו כבר בתקופת המלחמה, כנגד נאצים וכנגד מי ששיתפו עימם פעולה.²⁶ קבוצות של חיילי בריגדה ופרטיזנים לשעבר הקימו יחידות "נוקמים" שניסו לאתר את מי שהיו מעורבים ברצח יהודים ולחסלם. היו אלה יוזמות מקומיות, ולא פעולה מאורגנת של היישוב בארץ ישראל, או העם היהודי.²⁷ עשיית דין עצמית התרחשה גם ביישוב היהודי בארץ ישראל. כך למשל טען האצ"ל כי שמחה בוימבלאט, ניצול שואה מפולין בן 24, הסגיר יהודים לידי הנאצים בתקופת השואה, וכי הגיע לארץ עם 300 שיני זהב. עוד נטען כלפיו כי לאחר הגעתו לארץ ישראל סייע לשלטונות המנדט ומסר להם מידע על פעילות האצ"ל. העובדה כי נעצר על ידי הבריטים בשנת 1947 יחד עם לוחמי מחתרת אחרים, והיה היחיד מבין כלל העצורים ששוחרר, ללא סיבה נראית לעין, חיזקה את החשדות כלפיו ביחס לחשד השני. הוא נורה למוות ימים ספורים לאחר מכן על ידי לוחמי האצ"ל, ונקבר בבית הקברות נחלת יצחק בתל אביב, בסמוך לקיר, ללא מצבה או ציון שם, מקום שמיועד לפי המסורת היהודית, למי שהוגדרו כ"רודפים".²⁸

בתקופה שלאחר תום המלחמה ולפני קום המדינה, החלו גופי מודיעין של היישוב, ובעיקר שירות הידיעות של ההגנה (ש"י) – לנסות ולאתר מידע על אודות יהודים ששיתפו פעולה עם הנאצים. חומר זה נאסף ותויק, מבלי שיהיה לו ערך מעשי באותה עת, בהיעדר חוק שיאפשר העמדתם לדין, אך ככל הנראה מתוך שאיפה להשתמש בו בעתיד. חומרים אלה עברו לשירות הביטחון לאחר הקמת המדינה.²⁹

²⁵ מכתב מוילקנפלד, עו"ד מטעם הסוכנות, למחלקה המדינית (5.8.1947) א"מ ל-2199/12 תיק פושעי מלחמה".

²⁶ ברוט "יוליוס זיגל", לעיל ה"ש 15, בעמ' 62.

²⁷ ריאיון מצולם עם האלוף במיל' מאיר זורע (יום השואה 1993) <https://vimeo.com/10746746>

²⁸ "צעיר נרצח בחצות ברמת גן" הבקר 8.1.1948, 3; "הצעיר ש. בוימבלאט נורה ונהרג ברמת גן" המשקיף 8.1.1948, 4; דן פורת "על דוכן הנאשמים בעשור הראשון למדינה" (הרצאה בכנס המרכז ללימודי השואה בנושא "השתלמות הגות ומשפט לאחר השואה", קיץ התשע"ו) ראו <https://www.youtube.com/watch?v=wbaCJUG-HIo>

²⁹ מכתב מלשכת ראש הש"ב לקצין תפקידים מיוחדים במטה הארצי (17.4.1952) א"מ ל-2201/20 תיק מ"ל (ללא ציון שמות הכותב והנמען במקור).

3. נסיבות חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: הזווית המשטרית

עם קום המדינה התחדשה ביתר שאת שאלת תפקידה של המדינה בהבאתם לדין של מתכנני השואה אך בעיקר – מבצעה. שורה ארוכה של גורמים, שעליהם הצביעו יבלונקה, ויץ ואחרים, הובילה לתהליכי חקיקת החוק, לרבות תפקידה המרכזי של המדינה בעיצוב זיכרון השואה, וקביעת היחס לקורבנותיה לפי הערכים שהיו מקובלים בתקופה זו. שר המשפטים פנחס רוזן ציין כי ”החוק בא כדי להעניש את הפושעים, ובעקבותיו יוצדקו גם אלה שהם חפים מפשע, והיה מחננו טהור”.³⁰ או, במילים אחרות: בניגוד לעיקרון המשפטי הקובע את חזקת החפות, דבריו של רוזן קבעו חזקה הפוכה, ולפיה כל הניצולים הם בבחינת חשודים, כל עוד יוכח אחרת. גם הניצולים עצמם דרשו את חקיקת: הן על מנת להתנקות מן האשם הקולקטיבי שדבק בהם, והן, כפי שהיה בעניינו של יוליוס זיגל למשל, על מנת שמי שהוטחו בהם האשמות באופן פרטני, יוכלו לטהר את שמם מהאשמות שדבקו בהם במסגרת הליכים משפטיים.³¹

הבעיה המרכזית שעמדה התמודדה המשטרה הייתה היעדר סמכות חוקית לטפל בתלונות על מעשים אלה, שהתבצעו טרם הוקמה המדינה ובמקום שבו נעדרה סמכות. עם זאת, לא היה ספק כי הציבור הישראלי תובע טיפול בנושא: אזרחים פנו לעיתונות ולכנסת, ודרשו חקיקתו של חוק שיאפשר העמדתם לדין של משתפי פעולה. היעדרו, כך טענו, מהווה מחדל שלטוני.³² העיתונות, ללא קשר לעמדותיה המפלגתיות, שיקפה קונצנזוס רחב בהקשר זה,³³ אך הכנסת, כפי שיובהר להלן, הייתה מגוונת מעט יותר בעמדותיה, וניצולי השואה שכיהנו בה היו מודעים למידת מורכבותם של האירועים שלגביהם התבקשה קביעת עמדה נורמטיבית בחוק.

גם המשטרה הייתה שותפה לדרישה לחקיקת החוק, וזאת בשל כמה טעמים. ראשית, כמעט מיום הקמתה התקבלו בתחנות המשטרה תלונות כנגד עולים חדשים שסייעו לכאורה לנאצים בתקופת השואה. שנית, בהיעדר חוק, פרקו העולים לעיתים את תסכולם על החשודים תוך עשיית דין עצמית, וזו הובילה להפרות סדר ולשימוש באלמות כלפי החשודים.³⁴ ושלישית, גם בשורות המשטרה היו מי שראו בחקיקת

³⁰ ד”כ 4, 1148-1149 (התש”י).

³¹ יוליוס זיגל טען במשפטו כי עלה לארץ אף שיכול היה להגר לארצות הברית שבה גר אחיו, מכיוון שרצה לטהר את שמו. בעדותו אמר כי פנה לשר המשפטים, אך זה השיב לו כי אין דרך לשפוט אותו מכיוון שאין חוק מתאים. ברוט ”יוליוס זיגל”, לעיל ה”ש 15, בעמ’ 80-81.

³² ראו למשל מכתב מדב קליין לוועדת הכנסת (8.6.1949), ארכיון הכנסת.

³³ אהרן צייטלין ”רשימות” הצפה 14.4.1950, 4; ”נתפס חשוד בשיתוף פעולה עם הנאצים” דבר 1.1.1950, 4; דוד לאזר ”אין חוק” מעריב 8.4.1949, 6.

³⁴ ”יודוי של ערב יום כיפורים” מעריב 12.10.1948, 5; ”נתפס חשוד בשיתוף פעולה עם הנאצים” דבר 1.1.1950, 4.

החוק חובה מוסרית של מדינת ישראל. המחשה מובהקת לגישה זו מצויה במכתב ששלח ביולי 1949 מפקח ראשון יוסף גורסקי מהמחלקה המיוחדת באגף לחקירת פשעים אל ראש האגף רם לוסטיג, ובו ציין את האירוניה הטמונה בעובדה כי דווקא בישראל מוענקת חסינות ליהודים שסייעו לנאצים בהיעדר חוק מתאים, בעוד החוק באירופה מאפשר את העמדתם לדין.³⁵

מכתבו של גורסקי שיקף במידה רבה את חוסר הידע שאפיין את החברה הישראלית כלפי הסוגיה בשנים אלה, כמו גם את השיפוט המוסרי לגביה, שיצרו תפיסה דיכוטומית בין מורדים למשתפי פעולה. הקאפואים תוארו על ידי גורסקי כ"בעלי זכויות יתר", אשר גויסו "מבין החמר האנושי הכי גרוע ויוצאי דפן מעמים שונים. ה'קפו' [...] התחרו ביניהם ביחסם הרע כלפי חבריהם האסירים, הן במכות והן בהרעבת האסירים".³⁶ מכתבו שיקף גם את שאיפתה של ישראל להשתלב בקהילה הבין-לאומית ולהשתוות אליה בכל הנוגע ליחס כלפי משתפי הפעולה. גורסקי מפנה להסכמות שהושגו בוועידת ילטה, ולדרך פעולתן של מדינות אחרות מבין בעלות הברית שפעלו להעמדת משתפי פעולה לדין:

עקב חוסר חוקים מתאימים בחוקה הישראלית הקימת, לא נענשים אצלנו עבור הפשעים שנעשו במחנות הרכוז באירופא, להיפך, המצב הפרדוקסלי גרם לכך, שהרבה פושעים מלחמתיים וביניהם יהודים, שנענשים בכל ארצות אירופא וגם באה"ב, מוצאים את מקלטם השלול בישראל. מספר ניכר של יהודים "קפו" ובעלי "זכויות יתר" אחרים נמצאים כבר בישראל ושלטונות הבטחון ובתי המשפט אינם יכולים לענשם.³⁷

מכתבו של גורסקי הועבר על ידי לוסטיג לעו"ד רם סלומון, שהיה מנהל משרד המשטרה ובמקביל כיהן גם כיועצו המשפטי.³⁸ לוסטיג כתב לסלומון: "אודה לך אם תמציא לי את חוות דעתך על האפשרות להביא אנשים אלה [הכוונה לחשודים בשיתוף פעולה עם הנאצים] לדין על פשעיהם נוכח החוקים הקיימים בארץ". סלומון השיב כי משרד המשפטים עוסק בימים אלה ממש בניסוח הצעת חוק שתאפשר

³⁵ מכתב ממפקח ראשון יוסף גורסקי, מהמחלקה המיוחדת באגף לחקירת פשעים, לרם לוסטיג, ראש אגף חקירת פשעים (6.7.1949) א"מ ל-2162/45 "פושעי מלחמה".

³⁶ שם.

³⁷ שם. השימוש במונח "חוקה" המוזכר בציטוט היה נפוץ בתקופה זו בעת התייחסות לחקיקה.

³⁸ להרחבה על דמותו של רם סלומון ראו יוסף בן פורת מחסום לתוהו: שנים מכריעות בתולדות משטרת ישראל 44 (1988).

להעמיד לדין נאצים ומי שסייעו להם, והוא מעריך שחוק כזה יפתור את הבעיה שהעלה לוֹסטיג.³⁹

אך בעוד משרד המשפטים מתחבט בחקיקה הנדרשת, המשיכו התלונות להגיע לתחנות המשטרה. המשטרה ערכה לעיתים חקירות, אך למעשה הן היו נטולות תכלית, בהיעדר חוק שיאפשר העמדה לדין גם כשנמצאו ראיות מספיקות. בסוף נובמבר 1949 זיהו תושבי אחד ממחנות העולים את אנדריי באניאק, סלובקי שהגיע לארץ עם אשתו היהודייה תוך שימוש במסמכים מזויפים. תושבי המחנה טענו כי באניאק היה חבר ב”משמר הלינקה”, הזרוע המבצעת של המפלגה הפאשיסטית הסלובקית, ששיתפה פעולה עם הנאצים. ימים ספורים לאחר מכן נעצר באניאק, ונפתחה נגדו חקירה.⁴⁰ הוא נחקר פעמים אחדות, וסיפר כי היה בעל תפקיד זוטרי ב”משמר הלינקה”, כמתנדב בלבד. בין המתלוננים נגדו היה גם חבר ילדות של באניאק, שהעיד כי ראה אותו נוהג באלימות בעת שהיה אחראי על תחנת גבול מטעם “משמר הלינקה”.⁴¹ העדויות נשמרו והתיק נותר פתוח, אך בהיעדר חוק, נאלצה המשטרה לשחרר את באניאק.

בעניינו של ניצול שואה אחר, יעקב הוניגמן, הוגשו שלוש תלונות נפרדות בתקופות שונות. התלונה הראשונה הוגשה כששירת בצה”ל, אך בהיעדר חוק מתאים הצעד היחיד שננקט נגדו היה העברתו למעצר הגנתי במסגרת הצבא, מחשש שחיילים אחרים ינסו להתנקש בחייו.⁴² תלונה שנייה נגדו התקבלה בסוף שנת 1949, אז שלחו שמונה ניצולי שואה מכתב אל המושל הצבאי של הנגב, אל מפקד תחנת באר שבע משה אייזנר ואל יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק. ריבוי הנמענים, כך נדמה, מבחיר כי השמונה התקשו למצוא כתובת ברורה שבפניה יוכלו לשטוח את תלונתם, ולפיכך פנו לכמה גורמים במקביל. לטענתם, שיתף הוניגמן פעולה עם הנאצים, וכעת קיים חשש כי הוא עלול לברוח מן הארץ.⁴³ המכתב הועבר על ידי תחנת באר שבע למטה הארצי בינואר 1950 בבקשה לקבלת הנחיות.⁴⁴ תלונה שלישית נגד הוניגמן הוגשה אף היא בסוף דצמבר 1949 אך בתחנה אחרת, על ידי ניצול שואה שטען כי עבד בשנים 1943-1944

³⁹ מכתב מרם לוֹסטיג, ראש אגף החקירות, לרם סלומון, מנהל המשרד והיועץ המשפטי למשרד המשטרה (10.7.1949); מכתב מסלומון ללוֹסטיג, (18.10.1949) א”מ ל-2162/45 “פושעי מלחמה”.

⁴⁰ “פורע נאצי נתפס במחנה עולים” מעריב 23.12.1949, 1. הכותרת מרמזת על היחס לבאניאק עוד בטרם נחקר או הועמד לדין כמי שאשם במיוחס לו.

⁴¹ עדות י.פ. (20.12.1949) א”מ ל-4/13 “אנדריי באניאק”.

⁴² אין מידע על אודות מועד אירוע זה, וניתן ללמוד על קיומו רק מן התלונה השנייה בעניינו שהוגשה בדצמבר 1949.

⁴³ העתק מכתבם של שמונת ניצולי שואה מסוף 1949, בתוך מכתב ממפקח שני משה אייזנר, מפקד תחנת באר שבע, למפקח ראשון א’ זלצמן, אגף החקירות במטה הארצי (1.1.1950) א”מ ל-198/35 “תחנת באר שבע: יעקב בן-צבי הוניגמן”.

⁴⁴ מכתב ממפקח שני משה אייזנר, למפקח ראשון א’ זלצמן (1.1.1950), שם.

במחנות ריכוז תחת פיקוחו של הוניהגמן שהתאכזר לאסירים שהיו כפופים לו, וכי הוא מכיר ניצולים נוספים שיעידו נגדו.⁴⁵

הצטברות זו של פניות בקשר להוניהגמן הובילה את מחלקת החקירות להחלטה כי על אף היעדר חוק, ייגבו עדויות משמונת הניצולים ששלחו תלונתם לתחנת באר שבע. עדותם של ניצולים נוספים ועדותו של הוניהגמן עצמו, נגבו בחודשים ינואר ופברואר 1950.⁴⁶ הוניהגמן, מצידו, העביר למשטרה עשרה תצהירים של אנשים שטען כי יעידו לטובתו, והמשטרה פתחה בניסיונות לאיתורם.⁴⁷

בינואר 1950 התקבלה בתל אביב תלונה נגד א"ש, בטענה שסייעה לנאצים בזמן שהותה במחנה אושוויץ. סמל ב' חיים וינרייך, שבהמשך היה מעורב בחקירות דומות אחרות, כתב במסמך סיכום התלונה נגד א"ש כי אין כמעט כל עדויות נגדה וציין כי היא איבדה את כל משפחתה בשואה, וכפי הנראה "התנהגותה [...] לא הייתה רעה, לפי התנאים שהיו אז במחנות הריכוז אושביץ".⁴⁸ מאוחר יותר, לאחר כניסת החוק לתוקפו, החליטה המשטרה על סמך מסמך זה לסיים את הטיפול בעניינה.⁴⁹ בעת איסוף הנתונים לצורך כתיבת הדין וחשבון השנתי של האגף לשנת 1949, דיווח מפקח ראשון א' זלצמן, כי תיקים רבים הועברו ל"מדור היהודי" במחלקה המיוחדת באגף חקירות, אך לא ננקט צעד נוסף היעדר חוק מתאים.⁵⁰ זלצמן ציין כי נכון לסוף 1949, הגיעו למחלקה 53 תיקים בקשר לחשד לשיתוף פעולה עם הנאצים, מתוכם חמישים תיקים של יהודים ושלשה תיקים של נוצרים.⁵¹

בחודשים שבהם התקדם תהליך החקיקה בכנסת, הורה ראש אגף חקירות נעמן סתוי, אשר החליף את לוסיטיג כראש האגף בסוף מאי 1950, לכל בעלי התפקידים הבכירים הרלוונטיים במשטרה לרכז ברשימה מיוחדת את כל החומר שנאסף בנוגע לחשודים בשיתוף פעולה עם הנאצים. בקשתו של סתוי נועדה "להבטיח פעולה מפתיעה

45 עדות א.ל. (26.12.1949), שם.

46 יומן חקירה, תיק פלילי יעקב הוניהגמן, שם. העדויות נגבו בחודשים ינואר-פברואר 1950.

47 שם.

48 מסמך סיכום חקירתו של וינרייך (17.1.1950) א"מ ל-2200/32 "תיק א.ש". דרגת סמל ב' מקבילה באופן חלקי כיום לדרגת רב-סמל ראשון (רס"ר). לטבלה המסבירה את כלל דרגות המשטרה בהשוואה לדרגות כיום, ראו נספח לכתב העת.

49 המלצת זינגר (26.8.1950), שם.

50 "המדור היהודי" הוא סוגיה מסקרנת כשלעצמה שעל אודותיה נותר מידע מועט בלבד. נראה כי מדור זה עסק בעיקר בגורמים שנתפסו כחשודים בחתרנות מקרב הציבור היהודי, לצד מדורים אחרים שהתמקדו בסוגיות אלה במגזר הערבי ובריגול זר.

51 מכתב ממפקח ראשון א' זלצמן, אגף חקירות, לנעמן סתוי, ראש אגף חקירות (8.2.1950) א"מ ל-2143/9 "דוח שנתי 1949".

ומקיפה” של המשטרה אם וכאשר ייכנס החוק לתוקפו.⁵² העובדה כי הנחיה זו ניתנה ביומו הראשון בתפקיד, לימדה על חשיבותה בעיניו. מפקח שני י’ אלדד מונה לאחראי על ”הרשימה המיוחדת”, ועל העברת התלונות שנאספו בה למחלקה הפלילית. בשלוש הרשימות הראשונות שהועברו על ידי אלדד נכללו 73 שמות שמסרו ארגונים שונים כגון הסוכנות היהודית ושירות הביטחון, וכן תלונות של ניצולי שואה שפנו לתחנות המשטרה השונות.⁵³

לפי המידע הקיים, ספק אם נעשו פעולות נוספות לצורך הבטחת אותה ”פעולה מפתיעה ומקיפה” כפי שהנחה סתוי. תרמו לכך, קרוב לוודאי, מיעוט כוח האדם והמשאבים לצד ריבוי המשימות שהוטל על המשטרה בשנים אלה. אברהם זלינגר, ראש המחלקה הפלילית, שהיה מעורב מאוחר יותר בחקירת אייכמן, הנחה את אנשיו לא לעשות מאומה עם המידע שנצבר, אך הוסיף כי ”לכשיפורסם החוק, ימוין החומר”.⁵⁴

הדיון בחוק בכנסת, שנמשך לאורך אביב וקיץ 1950,⁵⁵ חשף מחלוקות עמוקות בין חברי הכנסת בנוגע ליחס שיש לנקוט כלפי יהודים ששיתפו פעולה עם הנאצים. מחלוקות שעיימן נדרשה גם המשטרה להתמודד מאוחר יותר. חברי הכנסת זרח ורהפטיג (החזית הדתית המאוחדת) ויוסף לם (מפא”י), שניהם ניצולי שואה, סברו שהחוק לא צריך להתעלם מן הכפייה שאפיינה את התפקידים שהטילו הנאצים על היהודים. לעומתם, חבר הכנסת ישראל בריהודה (אידלסון) ממפ”ם טען שאין לראות כל הבדל בין בעלי תפקידים שהתנדבו לבין כאלה שהדבר נכפה עליהם. עמדתם של ורהפטיג ולם גברה בסופו של יום, ובחוק נכללה אפשרות לשחרור מכל אחריות פלילית של מי

⁵² מכתב מנעמן סתוי, ראש אגף חקירות, לראשי ענפי החקירות במחוזות ובנפות ולראשי המחלקות באגף (1.6.1950) א”מ ל-2199/11 ”פושעי מלחמה”.

⁵³ מכתב מהמחלקה הכללית לראש אגף חקירות (17.5.1950) א”מ ל-2199/11 ”פושעי מלחמה”. שירות הביטחון (ש”ב) החליף את שירות הידיעות של ההגנה (ש”י) כגוף מודיעין הפנים המרכזי, והפך ברבות הימים לשירות הביטחון הכללי (שב”כ).

⁵⁴ מכתב מ” אלדד לראש האגף, ועליו הערות מראש האגף נעמן סתוי, וראש המחלקה הפלילית אברהם זלינגר (10.7.1950) א”מ ל-2199/11 ”פושעי מלחמה”. במחצית הראשונה של שנות החמישים, התרחשו חילופים רבים בראשות המחלקה הפלילית: מאמצע 1950 ועד אמצע 1951, כיהן אברהם זלינגר כראש המחלקה. הוא הוחלף באופן זמני על ידי שלמה סופר, שהיה סגן ראש האגף ופרש מהמשטרה באוקטובר 1951. לאחר מכן מונה לתפקיד יהודה פראג, אך לזמן קצר בלבד, עד שנת 1952. בין השנים 1952-1954 עמד בראש המחלקה אפרים הופשטטר. בקיץ 1954, במהלך שהותו של הופשטטר בלימודים בחוץ לארץ, הוא הוחלף באופן זמני על ידי פראג, ולאחר מכן חזר לתפקידו, עד שנת 1957. במהלך התקופה מילאו ראשי המחלקה לעיתים קרובות גם את תפקיד ראש מדור החקירות והתביעות. סופר עצמו היה הפוסק האחרון גם כשלא עמד באופן פורמלי בראש המחלקה, אלא כסגן וממלא מקום של ראש האגף.

⁵⁵ פרוטוקול ישיבה מס’ א’ 2 של ועדת המשנה של ועדת חוקה, חוק ומשפט לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, הכנסת ה-1, 1 (23.5.1950).

שבעצמם הוגדרו כ"נרדפים" בעת שמילאו תפקידים מטעם הנאצים, או, לכל הפחות, התחשבות במצבם כנסיבות מקלות בעת גזרת עונשם.⁵⁶ שני סעיפים אלה היו רבי משמעות עבור המשטרה, והיא הרבתה להשתמש בהם בעת ניתוח התלונות שהוגשו, כפי שאמחיש בהמשך. ב-1 באוגוסט 1950 נכנס החוק לתוקף, וסיפק למשטרה את הבסיס החוקי לפעילות חקירה ואכיפה בעבירות שנכללו בו.

4. הקמת צוות החקירה

בניגוד לטענות שהועלו במחקר על משפטי הקאפו בעבר, ולפיהן המשטרה הקימה יחידה מיוחדת לחקירת תלונות שהוגשו נגד משתפי פעולה עם הנאצים,⁵⁷ בפועל לא הוקמה יחידה מעין זו לפי הסממנים המקובלים במשטרה בנושא: לא היו כתבי מינוי ייעודיים, לא הוקדשו לכך תקציבים נפרדים, וקצינים ושוטרים שעסקו בעבירות לפי חוק זה עסקו במקביל גם בחקירת תיקים אחרים. התיקים נותבו לשני קציני חקירות שפעלו ללא כתב מינוי רשמי, בשל נסיבות אישיות וארגוניות שחברו בצוותא – עובדת היותם ילידי מדינות אירופה, ידיעת השפות שדיברו הניצולים, ויציאתם ממסלול הקידום המשטרתי הרגיל הכרוך בתפקידי פיקוד – והן שהובילו אותם לתפקיד ייחודי זה.

מיכאל אבטיחי נולד בפולין בשנת 1905, וחי בה עד עלייתו לישראל בשנת 1926. מרבית בני משפחתו שנותרו באירופה נרצחו מאוחר יותר בשואה. הוא התגייס למשטרת המנדט חודשים אחדים לאחר הגעתו לארץ, ושירת בה במגוון תפקידים, כגון שוטר סיור וכן חוקר ומדריך בתחום החוק בבית הספר לשוטרים. בשנת 1936 יצא לקורס קצינים, ובסיומו מונה למפקד נקודת משטרה בתל אביב, תפקיד שבו שימש כ-11 שנים. בנובמבר 1947 קודם לתפקיד קצין החקירות של נפת פתח תקוה, ונותר בתפקידו זה עד לאחר הקמת המדינה. במשך שנותיו במשטרת המנדט זכה ללא פחות מ-73 פרסים ותעודות הוקרה.⁵⁸

בנובמבר 1948 מונה אבטיחי למפקד תחנת פתח תקוה, תפקיד שבו כיהן במשך כחצי שנה. בתחילת מאי 1949 קיבל במפתיע, כמו גם שוטרים וקצינים נוספים ממשטרת המנדט, הודעה על פיטוריו במסגרת תהליך שנועד "לטהר" את השירות

⁵⁶ פרוטוקול ישיבה מס' ל"א 2 של ועדת חוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה'1, 13-17 (24.7.1950).

⁵⁷ ראו למשל לוין קאפו, לעיל ה"ש 20, בעמ' 10.

⁵⁸ שאלון קצינים של מיכאל אבטיחי משנת 1948. הופיע אצל: "רפ"ק מיכאל אבטיחי ז"ל – תיק אישי" (בית מורשת משטרת ישראל) (להלן: אבטיחי "תיק אישי").

הציבורי של המדינה הצעירה.⁵⁹ בעקבות עתירה שהוגשה על ידי כמה קציני משטרה לבג”ץ הוחזרו מרבית המפוטרים לעבודתם, וביניהם אבטיחי. אך לא היה זה סוף פסוק: אבטיחי אומנם שב למשטרה, ואף הועלה מדרגת מפקח שני לדרגת מפקח ראשון תוך פחות מחודשיים,⁶⁰ אך בדומה לרוב הקצינים שהוחזרו לשירות, לא שב עוד לתפקיד פיקודי בתחנות. מעתה, שימש בעיקר כגורם מרכז ומנחה בתחום מומחיותו, חקירת פשעים. ניסיונו העצום, ולא פחות מכך, שליטתו המצוינת בשפות עברית, יידיש, פולנית ורוסית,⁶¹ היו בעלי חשיבות רבה בתשאול העדים והחשודים ביחס לעבירות של שיתוף פעולה עם הנאצים, ובקריאת מסמכים הקשורים באותן חקירות.

קצין המשטרה השני שטיפל בחקירות לפי חוק זה היה יוסף זינגר, שנולד בשנת 1913 בעיר דש שבטרנסילבניה. רוב תושבי העיר היו הונגרים, והיא סופחה לרומניה אחרי מלחמת העולם הראשונה. לפיכך, כמו מרבית תושבי עירו, שלט זינגר בהונגרית וברומנית. הוא עלה לישראל בשנת 1933, וכעבור שלוש שנים התגייס למשטרת המנדט,⁶² שם שירת במגוון תפקידי סיור וכן כחוקר וסמל חקירות.⁶³ בדומה לאבטיחי, גם זינגר נחשב לשוטר מצטיין, ובתעודת השחרור שלו ממשטרת המנדט צוין שהתנהגותו ותפקודו היו ”למופת” (“Exemplary”).⁶⁴

עם הקמת המשטרה, הביא המחסור הרב בקצינים מנוסים בכלל ובקציני חקירות בפרט, לכך שזינגר קודם מייד לקצונה וקיבל דרגת מפקח שני.⁶⁵ בעקבות החלטת מפקד מחוז תל אביב נחום זיו-אב על ביצוע סבב תפקידים בין קציני המחוז, עבר זינגר בין מספר רב של יחידות לתקופות קצרות. חילופי התפקידים הרבים פגעו בחיי משפחתו, והוא ביקש לקבל הצבה קבועה, אך בקשתו סורבה. לפיכך, ביקש לחזור לעבוד במטה הארצי בתל אביב, שהיה קרוב יותר למקום מגוריו.⁶⁶ בתיאום עם ראש אגף חקירות, הועבר זינגר למחלקה הפלילית באגף זה.

59 נתן ברון ”המרירות שלא פגה: פרשת ‘ועדות הטיהור’ לבדיקת עובדי ממשלת המנדט במעבר למדינת ישראל, תש”ח-תש”ט” עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחיים במלחמת העצמאות 45 (מאיר בר-און ומאיר חזן עורכים, 2006).

60 המלצה להעלאה בדרגה (30.9.1949) אבטיחי ”תיק אישי”, לעיל ה”ש 58.

61 דף נתוני מתגייס מפקח שני מיכאל אבטיחי (25.6.1948), שם.

62 שאלון קצינים של יוסף זינגר משנת 1948 הופיע אצל ”רפ”ק יוסף זינגר ז”ל – תיק אישי” (בית מורשת משטרת ישראל). (להלן: זינגר ”תיק אישי”).

63 שם.

64 תעודת שחרור של יוסף זינגר ממשטרת המנדט, שם.

65 שם.

66 מכתב ממפקד מחוז ירושלים למפקח הכללי (19.5.1950), שם.

יוסף זינגר במשטרת ישראל

יוסף זינגר במשטרת המנדט

מיכאל אבטיחי במשטרת ישראל

מיכאל אבטיחי במשטרת המנדט

התמונות לקוחות מתעודות המינוי ומתיקיהם האישיים של הקצינים.
אוסף בית מורשת משטרת ישראל, צלם לא ידוע

תיאור קורותיהם של אבטיחי וזינגר מלמד כי היה זה שילוב של גורמים מבניים הקשורים בעבודת המשטרה בשנים אלה, לצד גורמים אישיים של שני הקצינים, שהפך אותם לאחראים בלעדיים כמעט לטיפול המשטרתי בתחום החקירות נגד חשודים בשיתוף פעולה עם הנאצים, שהלך והתפתח במהירות. בסוף מאי 1950, חודשים ספורים לפני כניסתו לתוקף של החוק, מונו זינגר ואבטיחי לראשי צוות חקירה ארצי במדור

חקירות במשותף. זינגר מונה ל”ראש צוות חקירות ארצי”, ואבטיחי ל”קצין בקרה באגף חקירות”. על אף התארים השונים, שניהם פעלו במקביל. כל אחד מהם ניהל את חקירותיו בנפרד, והנחה את הסמלים שהיו כפופים לשניהם. לא היו ביניהם כל יחסי כפיפות, ואת המלצותיהם העבירו לראש המחלקה הפלילית. עדות נוספת למעמדם המקביל, היא עובדת קידומם בדרגה באותו יום.⁶⁷

התלונות לפי החוק הוגשו בתחנות משטרה בפריסה גאוגרפית רחבה בכל רחבי המדינה, כך שבכל אחת מהן הוגשו מעט תלונות: באר שבע, חיפה, טבריה, תל אביב, ירושלים ועוד. במצב זה לא התגבשה תשתית הידע הנדרשת לחקירות אלה בתחנות המשטרה המקומיות. כבר באוגוסט 1950 החלו התיקים לעבור בהדרגה לטיפולם של זינגר ואבטיחי, שפיתחו מומחיות של ממש לגביהם, והפכו עד מהרה למוקדי ידע ארציים בנוגע לעבירות הנכללות בחוק. וכך, עם קבלתה בתחנת משטרה לפי החוק, הועברה התלונה, בדרך כלל, למדור חקירות במחלקה הפלילית. רובן המכריע של התלונות (אך לא כולן), הועברו לטיפולם של זינגר, אבטיחי ואנשיהם.

אבטיחי וזינגר לא היו מוסמכים לקבוע את עמדת המשטרה בנוגע לתיקי החקירה ולגבש החלטות ביחס להמשך דרכם. הם נדרשו להגיש סיכומים שכללו המלצות בלבד, ואלה הועברו לראש המחלקה הפלילית או לממלא מקומו. עם זאת, לא היה חולק על המומחיות שפיתחו השניים, והמלצותיהם נתקבלו כמעט תמיד על ידי בכירי האגף, ובדרך כלל גם על ידי התביעה, כפי שיובהר בהמשך.⁶⁸ כמו כן, בין היתר, הרצה אבטיחי בפני חוקרים במחוזות השונים על אודות החוק ועל דרכי איכותו.⁶⁹

לצד שני הקצינים, עבדו בתחום זה גם כמה סמלי חקירות. הבולטים ביניהם היו יחזקאל קליינמן וצבי נוסנבלט, שטיפלו במספר התיקים הרב ביותר. בניגוד לאבטיחי וזינגר, סמלי החקירות העבירו את סיכומי התיקים ללא המלצות להחלטת ראש המחלקה,⁷⁰ אף שמאופן הניסוח השתמעה, בדרך כלל, ההמלצה הראויה

⁶⁷ המלצה לקידום זינגר לדרגת עמ”מ (12.10.1951) ש.ש. וגם: המלצה לקידום אבטיחי לדרגת עמ”מ (12.10.1951). הופיע אצל: אבטיחי “תיק אישי”, לעיל ה”ש 58.

⁶⁸ ראו למשל סיכום חקירה מתאריך 18.2.1951, שהועבר מאבטיחי לראש מדור חקירות, עם המלצה להעביר את התיק לפרקליטות; וכן מכתב מראש מדור חקירות לפרקליט המדינה (18.2.1951) בבקשה שיקבל החלטה בתיק, א”מ ל-2200/03”צ.ג.”.

⁶⁹ מכתב משלמה סופר, סגן ראש אגף החקירות, לראשי ענפי החקירות במחוזות השונים (27.2.1951) א”מ ל-11/12”ת”א/ מטעם נפה צפונית – פושעי מלחמה.”.

⁷⁰ רק במקרה אחד חרגו הסמלים ממדיניות זו, בעניין נ”ש, במקרה זה המליץ סמל קליינמן על סגירה מחוסר אשמה. אני סבור כי הסיבה לחריגה מן המדיניות המקובלת לגבי עבודת הסמלים בתיקים אלה הייתה ביטחוננו הרב של קליינמן, הנשקף מן הסיכום, בנוגע למסקנותיו החד-משמעיות בפרשה. סיכום חקירה של נ.ש. (1.11.1951) א”מ ל-2201/2”תיק נ.ש.”.

לדעתם.⁷¹ קצין החקירות יהושע וולפסון עסק אף הוא בתיקים אלה, אם כי בהיקף קטן יותר. בדומה לזינגר ולאבטיחי, העביר גם הוא סיכומי תיקים בצירוף המלצות לראש המחלקה הפלילית, אלא שהמלצותיו הועברו לרוב בתחילה לאבטיחי או לזינגר, הבכירים ממנו.⁷²

לזינגר ולאבטיחי לא הייתה שהות להתאקלם בעבודתם: עוד בטרם חקיקת החוק הוגשו עשרות תלונות, וכעת, לאחר חקיקתו, הלך מספרן וגדל. חלק הארי של תיקי החקירה נפתח בעקבות תלונות של ניצולי שואה שעלו לישראל. רובן הוגשו ישירות למשטרה, בעוד אחרות המשיכו להגיע לגופים אחרים, כגון צה"ל והשב"כ, ורק משם אליה.⁷³ נוסף על כך, קיבלו אבטיחי וזינגר פניות אחדות ממשטרות זרות, דרך האינטרפול או משרד החוץ.⁷⁴

תיקים רבים כללו מידע נוסף על אנשים אחרים שעברו על החוק, אך על פי רוב נמנעה המשטרה מלהשתמש במידע זה בהיעדר תלונות ישירות נגדם. זאת, קרוב לוודאי, מתוך אותה מדיניות שביקשה לפרש בצמצום את החוק. החריג היחיד שעלה בידי לאתר היה עניינו של יעקב הוניגמן, שם ביקש סגן ראש האגף שלמה סופר לפתוח בחקירה כנגד אנשים נוספים שהוזכרו בעדותו של הוניגמן כמי ששימשו בתפקידי קאפו במחנות.⁷⁵ את המידע הרב שהונח לפתחה במסגרת תלונות הניצולים, ואת המידע שנאסף במהלך החקירות, נדרשה כעת המשטרה לעבד, לחקור, לנתח ולתרגם לכלל המלצות מעשיות בדבר המשך דרכה של התלונה – לכתב אישום או לגניזה. כל תיק עבר כמה שלבים: בשלב הראשון נערכו בירורים כלליים בנוגע למתלונן, לנילון ולעבירה המיוחסת לו. בשלב השני נפתחו תיקי חקירה בנוגע לתלונות שבשלב הראשון של הבירור נמצא כי קיימות לגביהן ראיות לכאורה. בשלב השלישי נערך סיכום של התיק, והוגשו המלצות החוקרים למפקד המחלקה הפלילית. בשלב זה נגזרו לא מעט מן התיקים, כפי שאראה מייד, בעוד אחרים עברו לשלב הרביעי של ניסוח כתב אישום, ומשם אל השלב החמישי והאחרון של ההליך המשפטי.

⁷¹ סיכום חקירה של מ.ג. (2.1.1951) א"מ ל-2200/16 "תיק מ.ג.". וגם: סיכום חקירה של נ.ו. (1.12.1952) א"מ ל-2201/19 "תיק נ.ו.".

⁷² מכתב סיכום חקירה מיהושע וולפסון, קצין חקירות, לראש מדור חקירות (26.8.1950) א"מ ל-2200/32 "תיק א.ס.".

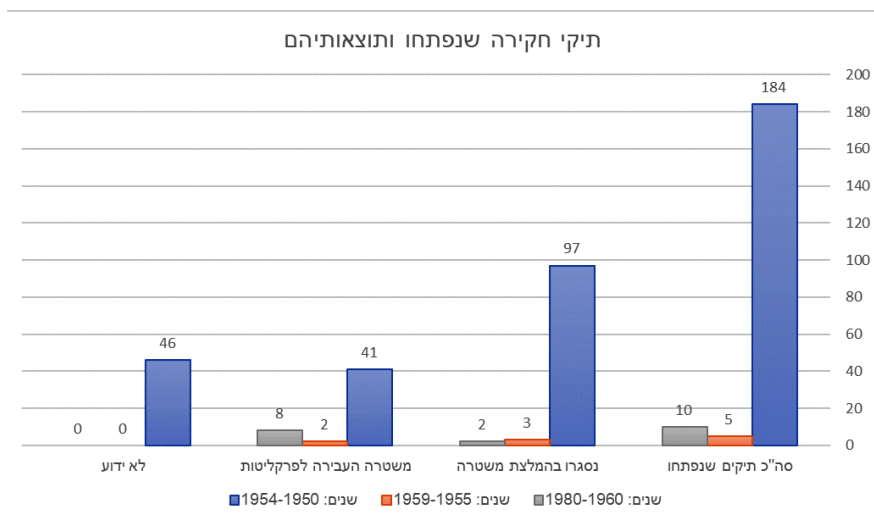
⁷³ ראו למשל פניית השב"כ לאגף החקירות של המשטרה (31.1.1951) א"מ ל-2200/58 "ט.פ." (ללא ציון שמות).

⁷⁴ מכתב מיוסף זינגר, קצין בקרה באגף החקירות, ללשכת היועץ המשפטי של משרד החוץ (20.1.1952), הכולל עדויות שגבתה המשטרה בעניינו של פ"מ, א"מ ל-2199/14 "פושעי מלחמה עצורים בחו"ל". שמו של הנמען אינו מצוין, אך בתקופה זו כיהן בתפקיד היועץ המשפטי של משרד החוץ שבתאי רוזן, שהפך לדיפלומט ואיש אקדמיה בתחום המשפט הבין לאומי.

⁷⁵ זיכרון דברים מאת בן-ישי (4.10.1950) א"מ ל-198/35 "תיק יעקב הוניגמן" (להלן: בן-ישי "תיק יעקב הוניגמן").

קשה לדעת מה היה מספרם המדויק של התלונות והנילונים. בשנים 1950-1954 נערכו מאות בדיקות של תלונות כנגד נילונים שונים, שחלקן נסגרו מייד לאחר בדיקה ראשונית של חומר הראיות, בעוד אחרות נחקרו מעט יותר אך לא גובשו לכלל פתיחת תיק חקירה. זינגר, בעדות שנתן בבית משפט מחוזי בתל אביב בנובמבר 1951, העיד כי עד כה טיפל בכ־350 מקרים, אך לא ברור אם מדובר במספר תלונות או במספר אנשים.⁷⁶ הסמל נוסנבלט זכר כי היו כ־400 תלונות.⁷⁷ הדבר היחיד הידוע בוודאות הוא כי מספרם של תיקי החקירה והתיקים שהגיעו להליכים משפטיים מצומצם בהרבה: ניתן לקבוע כי לפחות 184 תיקים נפתחו לפי מספריהם הסידוריים,⁷⁸ אך לא כולם שרדו. לעיתים נותרו רק ראיות חלקיות לקיומם, כגון מאמר בעיתון, התכתבות בין חוקרים או אזכור בבתי משפט. נוסף על כך, אותרה התייחסות ל־18 שמות נוספים בתיקים אחרים, אך לא ברור אם נפתח נגדם תיק בפועל. לפיכך, ניתן להעריך כי לכל היותר ניהלה המשטרה כמאתיים תיקי חקירה, בארבע השנים הראשונות שלאחר חקיקת החוק – יותר מ־90% מסך כל התיקים שנפתחו לפי חוק זה.

תרשים 1: מספר תיקי החקירה שנפתחו לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם

76 פ.ח. 2/52 (מחוזי ת"א יפו) היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' טרנק, פס"מ ה' 142 (1951). אמירה זו של זינגר מופיעה בפרוטוקול הדיון במחוזי, בעמ' 21.

77 גבע אל האחות, לעיל ה"ש 19, בעמ' 250.

78 יומן תיק המסומן במקור כמפ"ח (כנראה ראשי תיבות של "מחלקה פלילית - חקירות") 184/57, י.י., והעדכון האחרון בו הוא מיום 24.4.1954. א"מ ל-2201/22 "תיק י.י."

סקירת תיקי המשטרה שנפתחו בתקופה הראשונה שלאחר חקיקת החוק (1950-1954) מלמדת כי מתוך 186 חשודים, 145 היו גברים ו-41 היו נשים. רבים מהחשודים היו אנשים צעירים, שחלקם הקימו משפחות שכלל לא היו מודעות לחשדות. רובם המכריע של הנילונים היו יהודים. לגבי 22 מהם נטען כי היו נוצרים,⁷⁹ ושניים נוספים נישאו לבני זוג לא יהודים. חלקם שהו בארץ כדין, מכוח נישואים לבן זוג יהודי או שאחד מהוריהם היה יהודי, ואילו אחרים שהו בישראל שלא כדין, תוך שימוש במסמכים מזויפים. חלקם טענו כי העובדה שלא היו יהודים, או שחיו עם בני זוג לא יהודים, יצרה כלפיהם עוינות והובילה להגשת התלונות נגדם. כך למשל חשוד בשם ז"ר מסר לאבטיחי כי סבר שהתלונה הוגשה נגדו מכיוון שחי פרק זמן קצר עם אישה נוצרייה בחו"ל,⁸⁰ ובכותרת פנייה שהועברה למשטרה בבקשה לחקירה לפי החוק נכתב "נוצרייה - חשודה בשיתוף פעולה עם הנאצים ביוגוסלביה, פ.ט.".⁸¹

החוקרים, מצידם, לא ייחסו משמעות לדתם של הנילונים, ואף ההפך היה הנכון: במכתב ששלח מפכ"ל המשטרה יחזקאל סהר לראש שירותי ההסברה במשרד ראש הממשלה גרשון אגרון, מחה סהר על הכינוי "הנוצרי" שניתן לבאניאק בתקשורת.⁸² נוסף על כך, בתיק אחר, שבו נבעה התלונה כנראה מעוינות המתלוננת לנילונה שלא הייתה יהודייה, כלל אבטיחי בהמלצתו לסגירת התיק כמה משפטים נוספים בזכות החשודה: "מ. עובדת במשק בית [...] אין ברצונה לעזוב את הארץ [...] שונאת אותם [את הנאצים] שנאה עזה [...]".⁸³ מתוך 16 חקירות אלה, רק במקרה אחד שבו היה נשוא התלונה נוצרי, בעניינו של אנדריי באניאק, המליצה המשטרה על העמדה לדין.

התלונות שהחלו להצטבר, ונסיבותיהן יוצאות הדופן, הצריכו את החוקרים להתמודד עם מציאות שבה לעצם קיום החקירה היו משמעויות מרחיקות לכת עבור הנחקרים, ולא פחות מכך, עבור בני משפחותיהם. קשה להפריז במשמעות החלטותיהם של אבטיחי וזינגר, בחברה שבה הייתה השואה פצע פתוח. מחירה של חקירת משטרה

⁷⁹ לגבי עשרה מתוך קבוצה זו ששהו בארץ לא אותר מידע מדויק, ושישה אחרים לא הגיעו כלל לישראל.

⁸⁰ סיכום חקירה של ז.ר. (25.7.1951) א"מ ל-2200/33 "תיק ז.ר."

⁸¹ פניית השב"כ לאגף החקירות של המשטרה (31.1.1951) א"מ ל-2200/58 "תיק ט.פ." (ללא ציון שמות).

⁸² מכתב מיחזקאל סהר, מפכ"ל המשטרה, לגרשון אגרון, ראש שירותי ההסברה במשרד ראש הממשלה (3.12.1950) (בית מורשת משטרת ישראל, עיזבון יחזקאל סהר). תפקידו הרשמי של אגרון היה "ראש שירותי המודיעין", אך משמעות התפקיד הייתה ניהול מערך הסברה, ללא קשר לקהיליית המודיעין.

⁸³ מסמך סיכום חקירתה של מ.ג. (7.8.1951) א"מ ל-2200/38 "תיק מ.ג."

בגין עבירות לפי החוק עלול היה להיות כפול: במישור החברתי, ניצב בצידה מחיר כבד בדמות הטלת סטיגמה על החשוד ועל בני משפחתו, ולעיתים גם מעשי אלימות כלפיו. מחירים אלה הומחשו במלוא חריפותם ברצח קסטנר. במישור המשפטי, לצד הקשיים האחרים הכרוכים בניהול הליך פלילי רגיל, כגון מימון הוצאות משפט ואובדן ימי עבודה, ניצבו העונשים החמורים, לרבות עונש מוות למי שהורשעו בעבירה זו.⁸⁴ על אכיפת החוק הקשו גם משאביה הדלים של המשטרה, ובעיקר מחסור בכוח האדם שנדרש לצורך הבאת עדים וחשודים – לעיתים מרחוק – לחקירות והעברתם לבתי מעצר. מחסור זה היה משמעותי במיוחד בשנים הראשונות שלאחר חקיקת החוק, שבמהלכן זרם התלונות הלך וגבר. שוטרי המטה הארצי גויסו למטרה זו, אך גם בכך לא תמיד היה די.⁸⁵ עם ראשית קיומם של משפטים בעבירות אלה, החל מהמחצית השנייה של 1951, החריפו הקשיים, שכן לעיתים התקיימו כמה משפטים בו בזמן, ולא היו די שוטרים לליווי עצירים. לפיכך גויסו לעיתים למטרה זו שוטרים מתחומים שונים שלא היו מיומנים בליווי עצירים, או טירונים שעבדו במשטרה ימים ספורים בלבד בטרם נדרשו לעסוק בכך. הדבר יצר לא מעט תקלות, שכן שוטרים שנעדרו ניסיון מתאים לא ידעו תמיד את מי יש להביא ומתי, ולעיתים נשכחו עצירים במעצר ולא הובאו לדיונים בעניינם.⁸⁶

5. חקירות, חוקרים ונחקרים: התגבשותה של מדיניות

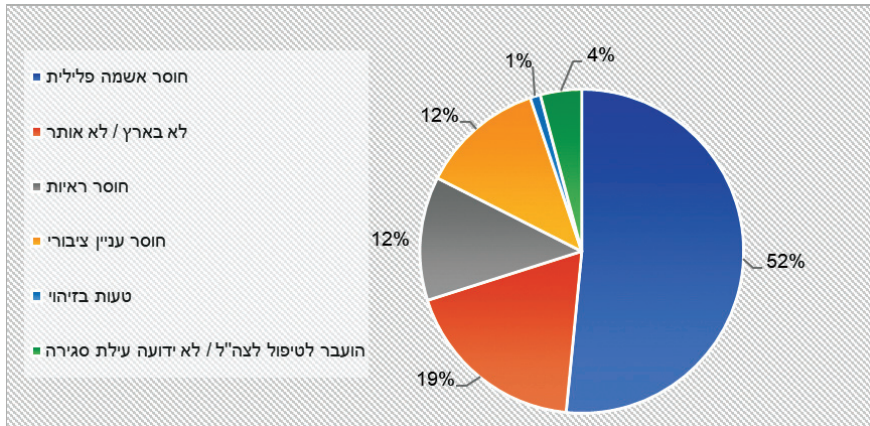
חלק הארי של תיקי החקירה שעסקו בתלונות שהוגשו לפי החוק נסגר על ידי המשטרה. שלוש קבוצות גורמים הובילו לסגירת תיקים: האחת, פרשנותם המצמצמת של זינגר ואבטיחי ללשון החוק, לצד פרשנות מרחיבה של ההגנות המשפטיות הקבועות בו. בשל עובדה זו, בין היתר, נסגרו 52% מן התיקים בעילת חוסר אשמה. השנייה, קשיים ראייתיים הקיימים גם בחקירות אחרות של המשטרה, אך במקרה זה הם נוצרו כתוצאה מאופיו הייחודי של החוק. קבוצה שלישית, נסיבות אישיות של הנלונים בתיק, שהשפיעו (גם אם במידה פחותה מיתר השיקולים) על תוצאות החקירה והמלצות החוקרים. פרק זה יסקור את השיקולים השונים ומאפייניהם.

⁸⁴ בפועל הוטל עונש זה רק פעם אחת, על יחזקאל אינגסטר, ואף הוא לא יושם. לדיון בעניינו ראו להלן ה"ש 116.

⁸⁵ עצירים רבים הוחזקו בבתי מעצר שונים בעיקר ביפו ובתל מונד; חקירותיהם התקיימו בדרך כלל בתחנות השונות או באגף החקירות, ברחוב יהודה הלוי בתל אביב; ודיוני בתי המשפט התקיימו בעיקר בתל אביב, בירושלים ובחיפה.

⁸⁶ מכתב ממפקח ראשון ליפשיץ למפקד מחנה המטה (תחילת פברואר 1952) הופיע אצל "זינגר – תיק אישי", לעיל ה"ש 62. מחנה המטה היה שמה של יחידת המינהלה של המטה הארצי, שעסקה בעיקר בלוגיסטיקה ואבטחה. כיום היחידה נקראת "מש"מ – מחלקת שירותי המטה".

תרשים 2: עליות לסגירת תיקים במשטרה (1954-1950)

א. קשיים הקשורים בחוק

פרשנותו של חוק מציבה תדיר קשיים בפני המשטרה בנסותה ליישמו. עליה לקרוא את החוק ביסודיות, לנסות להבין את כוונת המחוקק, ולעשות כן בטרם מתקבלת פסיקה של בית המשפט בסוגיה או הנחיות פרטניות יותר. הדיון הסוער שהתקיים בישראל עובר לחקיקת החוק הפך את פרשנותו למורכבת אף יותר, גם מבלי להידרש לשאלה המעניינת כשלעצמה כיצד השפיעה על זינגר ואבטיחי העובדה כי רבים מבני משפחתם נרצחו בשואה. הסוגיה המהותית ביותר שהונחה לפתחם הייתה ההגנות שקבע המחוקק בסעיפים 10-11 לחוק, לחשודים שעשו את המיוחס להם על מנת להינצל ממוות, או כדי למנוע תוצאה חמורה יותר, תוך שהם עושים כמיטב יכולתם למנוע את התוצאות שנגרמו ממעשיהם. בהתקיים הגנות אלה, יכלו השופטים להעניק לנאשמים שחרור מאחריות פלילית או, במקרים חמורים יותר, להביא אותן בחשבון כנסיבות מקלות בעת מתן גזר הדין.

סעיפים אלה הציבו בפני החוקרים שורה ארוכה של שאלות, חלקן עובדתיות ואחרות מוסריות: כיצד ניתן לקבוע, ממרחק השנים וללא היכרות עם המציאות שיצרה השואה, אימתי נמצא חשוד בסכנת מוות מוחשית? וכיצד ניתן לדעת האם עשה כמיטב יכולתו למנוע את נזקי מעשיו או להקל את תוצאותיהם? התלונות שהוגשו למשטרה כנגד החשודים כללו קשת רחבה של מעשים: החל בקללות, צעקות, השפלות, גניבה, מרמה ואלימות קלה (דחיפות, סטירות) וכלה בעבירות חמורות כמו הסגרה לנאצים וביצוע הרג בפועל. כל החשודים, ללא יוצא מן הכלל, היו ניצולי שואה בעצמם. אלה מהם שהודו בחלק מהחשדות המיוחסים להם, טענו שלא הייתה

להם כל ברירה, ולולא ביצעו את הוראות הגרמנים, היו נפגעים בעצמם. חלק גדול מהחשודים גם טענו שהדרך שבה מילאו את תפקידם (למשל, מכות וקללות) פעלה לטובת האסירים, שאלמלא פעלו כך היו האסירים נפגעים בצורה חמורה יותר. זינגר ואבטיחי העניקו לעבירות שפורטו בחוק פרשנות מצמצמת, בעוד ההגנות זכו לפרשנות מרחיבה ומקלה, והסתפקו בחקירת המקרים החמורים ביותר. המדיניות שהתפתחה במשטרה לגבי תיקים אלה הייתה המלצה לסגור תיקים שכללו עבירות קלות יותר בעילה של ”חוסר ראיות” ו”חוסר עניין לציבור”, גם אם אבטיחי וזינגר השתכנעו בנכונות התלונות.⁸⁷ עדות למדיניות מעין זו מופיעה, למשל, בסיכום חקירתו של ב”ק משנת 1956. ראש המחלקה הפלילית סמ”מ יהודה פראג, הוסיף הערה בכתב יד ובה כתב בין היתר, כי ”[...] סוכם בזמנו כי נפעיל את [ה]חוק נגד הנאצים ועוזריהם רק במקרה של פגיעות חמורות ביותר.”⁸⁸ באופן דומה, כתב אבטיחי בסיכום התיק נגד א”ש כי יש לסגור אותו מחוסר אשמה וניסח את המלצתו כך: ”אני רואה שש. מילא את תפקידו בתור משגיח, שהעבודה שהוטלה על קבוצתו תוצא לפועל, אחרת אולי היו האנשים סובלים מזה.”⁸⁹

לצד החלטה עקרונית בדבר גיבוש מדיניות ליישום החוק, ניצבו גם קשיים פרטניים בפירוש מונחים שהופיעו בו. כך למשל המונח ”ארץ עוינת” הוגדר בחוק ככולל את גרמניה, את מדינות הציר, או מדינות שהיו נתונות למרותן. גם כאן הסתפקו זינגר ואבטיחי בפרשנות מצמצמת שאפיינה את יחסם הכולל לתיקים אלה, אך נבעה גם, כך נדמה, מנקודת המבט האירופוצנטרית שאפיינה את היחס בישראל לשואה עד לאחרונה.⁹⁰ הדיון הצטמצם אם כן לאירועים שהתרחשו במדינות אירופה שנשלטו על ידי הנאצים, תוך התעלמות, לפחות בשלב הראשון, מאירועים שהתרחשו במקומות אחרים. תפיסת עולם זו באה לידי ביטוי באופן ברור במשפט אייכמן, אז הסתפקה המשטרה בדרישה אחת בלבד בחיפושיה אחר שוטרים שישמרו עליו בעת מעצרו: שלא יהיו אשכנזים.⁹¹

⁸⁷ מכתב ממיכאל אבטיחי, ראש צוות חקירות ארצי, לראש מדור חקירות (ללא ציון שם) (9.8.1951) א”מ ל-2200/2 ”תיק ב.ו.”.

⁸⁸ הערה בכתב ידו של פראג על סיכום חקירת ב.ק. (28.8.1956) א”מ ל-2466/2 ”תיק ב.ק.” (להלן: המלצת פראג).

⁸⁹ אבטיחי, סיכום תיקו של א.ש. (30.1.1951) א”מ ל-2200/26.

⁹⁰ להרחבה בסוגיה זו ראו חנה יבלונקה הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה (2008).

⁹¹ המחשה לכך ניתן למצוא בתהליך האיתור של שוטרים ליחידת אייר, ששמרה על אייכמן. בריאיון של שלומי שטרית עם רפ”ק (גימ’) ישראל נחמיאס, ניצול שואה יליד סלוניקי, עלה כי גויס ליחידה מכיוון שהמראיינים, שחיפשו רק מועמדים שאינם ניצולים, לא ידעו כי הנאצים כבשו גם את יוון. (ריאיון במסגרת ”כנס ציון יום השואה הבינלאומי: המשטרה במשפט אייכמן”, בית מורשת משטרת ישראל, 24.1.2017).

עלה בידי לאתר רק שלוש תלונות שהתייחסו לאירועים מחוץ לאירופה. תלונה ראשונה מסוג זה הוגשה נגד יהודי מסינגפור שהואשם בהסגרה ליפנים של אב ובנו שהיו יהודים והואשמו בריגול, ומצאו את מותם במהלך שהותם בכלא היפני. התלונה הוגשה והתיק נסגר עוד בטרם כניסת החוק לתוקפו.⁹² תלונה אחרת עסקה ביהודי מלוב שהתאסלם והשתתף ברדיפות אחר יהודים בחסות הכיבוש האיטלקי של ארצו, אך אחרי בדיקה הופסקה החקירה בנימוק של חוסר אשמה.⁹³

התיק השלישי בקבוצה זו היה היחיד שבו נדון במפורש המונח "ארץ עוינת", והוא כלל תלונה כנגד עולה מתימן שלגביו נטען כי התאסלם וחטף ילדים יהודים במטרה להעבירם לשלטונות שגידלו אותם כמוסלמים. שני סעיפים בחוק עשויים היו להתאים לעובדות אלה: סעיף 1(ב)5 בחוק ("העברת ילדים יהודים לקיבוץ לאומי דתי אחר בדרך כפייה") וסעיף 2(ד) ("גזלת ילד"). התלונה הוגשה והחקירה החלה עוד בטרם נכנס החוק לתוקפו, ונמשכה גם לאחר מכן. זינגר המליץ על סגירת התיק, אף שקבע כי קיימת בהחלט אפשרות שהחשוד עשה את המיוחס לו, מכיוון ש"אין באפשרותי לקבוע באם אפשרי להכליל את הנדון בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם [...] כי קיימת [כך] ספק באם לפי ההגדרה של ארץ עוינת הנזכר בחוק הנ"ל אפשר להכליל את תימן כארץ עוינת".⁹⁴

ב. קשיים ראייתיים

החוק יצר שורה של קשיים ראייתיים בניסיונות לאכיפתו. לעיתים, היה זה בשל בעיות הקיימות גם בתיקים אחרים, כגון קושי באיתור שמות עדים אפשריים נוספים שעלו בחקירה אך היו נפוצים למדי באוכלוסייה, ובמשרד הפנים נמצאו רישומים של מאות אנשים העונים לשם זה.⁹⁵ לעיתים נוצר הקושי בהשגת ראיות בנסיבות הייחודיות לתיקים אלה. למשל, גם בתיקים אחרים קיים לעיתים קושי באיתור עדים, אך כאן נבע הקושי, בין היתר, ממספרם הרב של היהודים שנרצחו בשואה, עזבו את ישראל, או שלא הגיעו אליה כלל והיגרו למדינות אחרות עם תום המלחמה. 13 תיקים שנפתחו נגד חשודים יהודים וכללו לכאורה די ראיות בדבר הצורך לקיום חקירה, נסגרו מכיוון

⁹² מכתב ממפקח ראשון יוסף גורסקי ללשכת חקירות בנפת טבריה (19.1.1950) א"מ ל-2200/80 תיק י.ר. וגם: מכתב מיוסף זינגר, קצין בקרה באגף חקירות, לאפרים הופשטר, ראש מדור חקירות (11.7.1950), שם.

⁹³ מכתב משלמה סופר, סגן ראש אגף החקירות, לשב"כ (9.2.1951), בנוגע לסגירת התיק נגד ר.פ., א"מ ל-2199/12 תיק פושעי מלחמה.

⁹⁴ מכתב מיוסף זינגר, קצין בקרה באגף החקירות, לראש מדור חקירות (17.7.1950) א"מ ל-2200/21 תיק י.מ.

⁹⁵ בן-ישי "תיק יעקב הוניגמן", לעיל ה"ש 75.

שהחשודים עזבו את הארץ (5), לא הגיעו אליה (6), או שלא אותרו כלל (3). תיקים אלה נסגרו בתחילה באופן זמני, ובהמשך לצמיתות.⁹⁶

קושי אחר יצרו תלונות שהוגשו כנגד אזרחי מדינות זרות. במקרים אלה נהגה המשטרה להסביר למתלוננים את הקשיים הקיימים בחקירת נילונים זרים, והעבירה את שם הנילון ליחידת הנמלים והגבולות, לצורך צירופו לרשימת האנשים שיש לעצורם אם ייכנסו לתחומי המדינה.⁹⁷ כך למשל הוגשה תלונה במשטרת ירושלים כנגד אמיל שטורץ, בעל תפקיד במנגנון הנאצי במחוז קרקוב.⁹⁸ המתלונן ציין שברור לו ששטורץ לא יגיע לארץ, אך אולי ניתן יהיה להעביר עדותו לשלטונות הכיבוש במערב גרמניה, ואלה יוכלו להשתמש בה.⁹⁹ זינגר, שקיבל את סיכומי החקירה, קבע שאין דרך להמשיך את החקירה בהיעדר חשוד, והתיק נסגר.¹⁰⁰ לעיתים התבקשה רק גביית עדות של אזרחי ישראל ביחס לאזרח זר. כך למשל ביקש האינטרפול ממשטרת ישראל לגבות עדות בעניינו של פרנץ רדמכר,¹⁰¹ ובמסגרת חקירה זו נגבתה, בין היתר, עדותו של ד”ר ישראל קסטנר על ידי זינגר.¹⁰²

העדויות שנמסרו היו לעיתים עדויות שמיעה, מכלי שני ושלישי, דבר שהיה אפשרי לפי לשון החוק, ואפשר סטייה מדיני הראיות המקובלים.¹⁰³ עבור העדים, כפי שציינה ברוט, במידה רבה של צדק, ”הדיוק ההיסטורי אינו עומד במרכז העדות. מה

⁹⁶ המלצה של זינגר לסגירת תיק מכיוון שהחשוד עזב את הארץ. א”מ ל-2200/69 תיק ר.צ.”

⁹⁷ מכתב משלמה סופר, סגן ראש אגף החקירות, לד”ר שרגא ישורון (29.1.1951) א”מ ל-2199/12 “פושעי מלחמה”.

⁹⁸ מכתב מעמ”מ יצחק בן-ארי, רע”ן חקירות מחוז ירושלים, למדור זרים באגף חקירות (3.8.1950) א”מ ל-2200/39 תיק א.ש.”. התלונה הוגשה ביום שבו נכנס החוק לתוקפו, דבר הממחיש, אולי, את הדחיפות שחש המתלונן.

⁹⁹ עדות מ.ר. (5.10.1950), שם.

¹⁰⁰ מכתב מיוסף זינגר, קצין בקרה באגף החקירות, לאפרים הופשטטר, ראש מדור חקירות (14.10.1950), שם.

¹⁰¹ פרנץ רדמכר היה פקיד בכיר במשרד החוץ הגרמני, שטיפל בעיקר בסוגיות הקשורות ביהודים. במסגרת תפקידו היה מהיוזמים של ”תוכנית מדגסקר”, ובהמשך היה אחראי לגירוש ולרצח המוני של יהודים בסרביה. אחרי המלחמה הועמד לדין במערב גרמניה, ונדון לשלוש שנות מאסר. הוא נמלט במהלך הערעור, ובמשך שנים ארוכות שהה בסוריה. רדמכר שב לגרמניה בשנת 1966, עמד לדין והורשע, אך עקב מחלתו לא ריצה את עונשו, ומת בשנת 1973. CHRISTOPHER R. BROWNING, *THE ORIGINS OF THE FINAL SOLUTION* (2004).

¹⁰² תיק זה לא השתמר, אך חלקים מתוכו אותרו בתיק אחר. עדות ד”ר קסטנר (24.12.1951) א”מ ל-2199-14 תיק פושעי מלחמה”. בשלב זה טרם החלה להתגלגל ”פרשת קסטנר”, והעלון הראשון שפרסם מלכיאל גרינוולד על אודותיו הופיע ב”ב בתמוז התש”ב (5.7.1952). ראו יחיעם ויץ האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד”ר ישראל קסטנר 93 (1995) (להלן: ויץ האיש שנרצח פעמיים).

¹⁰³ ”במשפט על עבירה לפי חוק זה, רשאי בית המשפט לסטות מדיני הראיה [כך], אם הוא משוכנע שהדבר יועיל לגילוי האמת ולעשיית משפט צדק”. בית המשפט נדרש רק לכתוב את הטעמים שהביאו אותו לאמץ ראיה בדרך זו. ס’ 15 לחוק.

שחשוב בה היא התמונה הכללית, המבוססת על החוויה הקשה".¹⁰⁴ בסיכומי החקירות של זינגר ואבטיחי אין ביטויים מפורשים המאשימים עדים בשקרים, אך ניתן למצוא בכמה מקרים ספקנות רבה בנוגע לחלק מהם. למשל, בתיק של א"א, ציין אבטיחי לגבי עדות ההגנה כי "יש לחשוב שעדות ההגנה הוכנו מקודם" וכן "יש גם להביא בחשבון את העובדה ששלושת המתלוננות הן אחיות ואין אף עד תביעה אחר".¹⁰⁵ נוסף על כך, לעיתים הוגשו תלונות שווא בגין חיפוש אחר נקמה אישית ממניעים שונים.¹⁰⁶ ריבוי עדויות סותרות נבע גם מזיכרון טראומטי של הניצולים: כפי שהוכיח המחקר שוב ושוב, טראומה פיזית או נפשית עשויה להשפיע במידה רבה על יכולתו של עד לתאר באופן עקבי ומדויק את חוויותיו במהלכה.¹⁰⁷ זאת, במיוחד לאחר שחלפו שש שנים ויותר מאז האירועים. התרחשו גם לא מעט טעויות בזיהוי: ש"ק פגשה בשוק בראשון לציון את א"א, התנפלה עליה בצעקות וטענה שהייתה קאפו במחנות עבודה בגרמניה. עם זאת, עדים מאותם מחנות לא זיהו את האישה, וכעבור יומיים התנצלה ש"ק על הטעות בזיהוי.¹⁰⁸

ג. נסיבות אישיות של הנילונים

להחלטה בדבר סגירת תיקים היה פן מגדרי מובהק: המשטרה סגרה 69% מהתיקים שנפתחו נגד גברים (77 מתוך 112), לעומת 81% מהתיקים שנפתחו כנגד נשים (26 מתוך 32). ייתכן כי אבטיחי וזינגר נקטו מה שהוגדר במחקר "הגישה האבירית", המתאפיינת ביחס מקל כלפי נשים בתהליכי אכיפת החוק.¹⁰⁹ העובדה כי נשים הקימו משפחות חדשות עם הגעתן ארצה, שימשה עילה לסגירת תיקי חקירה נגדן, אך לא נגד גברים. כך למשל המליץ אבטיחי שלא להגיש כתב אישום

¹⁰⁴ ברוט "יוליוס זינגל", לעיל ה"ש 15, בעמ' 84.

¹⁰⁵ מכתב ממיקאל אבטיחי, ראש צוות חקירות ארצי, לאפרים הופשטר, ראש מדור חקירות (7.6.1951) א"מ ל-2200/24, "תיק א.א."

¹⁰⁶ גבע אל האחות, לעיל ה"ש 19, בעמ' 250.

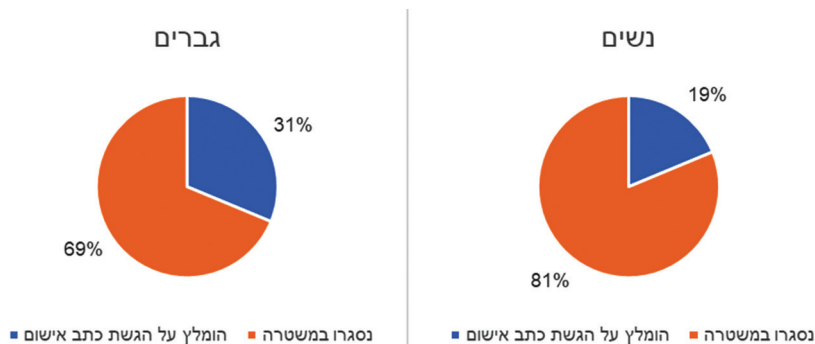
¹⁰⁷ DEBORAH EPSTEIN & LISA A. GOODMAN, DISCOUNTING CREDIBILITY: DOUBTING THE TESTIMONY AND DISMISSING THE EXPERIENCES OF DOMESTIC VIOLENCE SURVIVORS AND OTHER WOMEN 11-14 (2018); Louise Ellison & Vanessa E. Munro, *Taking Trauma Seriously: Critical Reflections on the Criminal Justice Process*, 21(3) INTERNATIONAL JOURNAL OF EVIDENCE AND PROOF 183 (2017).

¹⁰⁸ המלצה של אבטיחי לסגירת תיק (1.11.1950) א"מ ל-2200/66 "תיק א.א."

¹⁰⁹ Frank. H. Julian, *Gender and Crime: Different Sex, Different Treatment?*, in FEMALE CRIMINALITY: THE STATE OF THE ART 443 (Concetta C. Culliver ed., 1993). רבקה ברוט היה ההפך הנכון: גברים נתפסו כמי שעברו על החוק הפלילי ועל הנורמה הקהילתית האוסרת על בגידת יהודים בבני עמם, אך נשים נתפסו כמי שעברו, בנוסף לשני אלה, גם על הציווים המגדרי שלפיו עליהן לנהוג בחמלה ואנושיות. ברוט "האזור האפור", לעיל ה"ש 13, בעמ' 159.

כנגד א”א שנחשדה בשימוש באלימות כלפי עצירות אחרות במחנה ברגן-בלזן, בין היתר בשל העובדה כי ”א’ נשואה ואם לילדים”.¹¹⁰ בתיק אחר שנוהל בשנת 1956 נגד ב”ק, שנחשדה בהכאת אסירות באושוויץ, ציין החוקר במסקנותיו כי יש די ראיות לכתב אישום בעבירת תקיפה, אך ציין כי גם ביצעה בתוך כך פעולות מצילות חיים וכי ”ב.ק. היא כיום נשואה ואם לילד [ההדגשה במקור]”. החוקר המליץ על סגירת התיק, וההמלצה התקבלה.¹¹¹

תרשים 3: סגירת תיקים של נילונים על ידי המשטרה (1950–1954)

6. משטרה, פרקליטות ובתי משפט: הסכמות וחילוקי דעות

עמדת המשטרה בנוגע לחוק ויישומו תאמה במידה רבה את עמדת הפרקליטות בסוגיה זו, והמלצות הראשונה התקבלו לרוב על ידי האחרונה. ארווין שמרון, ששימש פרקליט המדינה בשנים 1950–1953 ציין במכתב מנובמבר 1951 כי ”מדיניותה של התביעה הכללית היא לא להביא בפני בית המשפט כל עבירה לפי החוק בנדון, אשר חקירת המשטרה הוכיחה לכאורה, אלא להביא בפני בית המשפט אך ורק את המקרים החמורים ביותר, המושגתים על עדויות חזקות [ההדגשה במקור]”.¹¹² ואומנם, מתוך 41 תיקים שהועברו על ידי המשטרה לפרקליטות בהמלצה להעמיד לדין, שררה הסכמה לגבי 32 מהם. תשעה תיקים נסגרו בהנחיית פרקליט המדינה ובניגוד להמלצת המשטרה, שכן שמרון לא היה משוכנע שהראיות מספיקות להרשעה או שהנסיבות מצדיקות הליך פלילי. חילוקי הדעות בין המשטרה לפרקליטות התרחשו כמובן מאחורי דלתות

¹¹⁰ מכתב ממיכאל אבטיחי, ראש צוות חקירות ארצי, לאפרים הופשטר, ראש מדור חקירות (7.6.1951) א”מ ל-2200/24 ”תיק א.א.”.

¹¹¹ מסמך סיכום חקירת ב.ק. (28.8.1956) א”מ ל-2466/2 ”תיק ב.ק.”.

¹¹² חליפת מכתבים בין ישורון שיף, ראש אגף החקירות, לארווין שמרון, פרקליט המדינה (נובמבר-דצמבר 1951) א”מ ל-2200/6 ”תיק ח.ה.” (להלן: מכתבים שיף-שמרון).

סגורות, והותרו אך מעט עקבות ארכיוניים. בין עקבות מועטים אלה ניתן למנות את עניינו של ח"ה, שנחשד כי בעת ששימש כשוטר במחנה הריכוז פלאשוב ביצע עבירות של סחיטה, אלימות והסגרת נרדפים לידי הנאצים. אגף החקירות קיבל את המלצתו של אבטיחי להעמיד את ח"ה לדין, והתיק הועבר לפרקליטות באפריל 1951.¹¹³ בנובמבר 1951 הורה שמרון לסגור את התיק, ונימק החלטתו הן במדיניות העקרונית של הפרקליטות לטפל רק במקרים החמורים ביותר, הניצבים על נדבכים ראייתיים איתנים, והן בכך שהתרשם מעדי ההגנה, שטענו כי ח"ה סייע בהצלת חיים. ראש אגף החקירות, מפקח מחוזי ישורון שיף, כתב לשמרון ב־1952: "התפלאתי מאוד לקרוא את מכתבך זה: התיק נראה מבוסס על סמך עדויות בלתי תלויות ויש ספק מועט שהנאשם יחוייב בדין על עבירות חמורות מאוד. לכן הנני מתקשה להבין משום מה 'אין מקום לתבוע לדין'". שיף ביקש משמרון לשקול בשנית את החלטתו, אך בקשתו נדחתה והתיק נסגר.¹¹⁴

לפחות 28 מבין התיקים שבהם הסכימה הפרקליטות עם המשטרה כי יש להעמיד את הנילוים לדין הגיעו להליכים משפטיים, וארבעה תיקים נוספים הגיעו לשופט חוקר, שהחליט על סגירת שלושה מהם. לא ידוע מה עלה בגורל התיק הרביעי. גם מערכת המשפט לא מיהרה להרשיע נאשמים בעבירה זו: מתוך 24 המשפטים שהכרעת הדין בהם ידועה, מספר ההרשעות (13), היה גבוה במקצת ממספר הזיכויים (11). כך למשל אנדריי באניאק טען במהלך הדיון בעניינו כי מדובר בזיהוי שגוי. הוא זוכה מחוסר ראיות ולאחר מכן עזב את הארץ.¹¹⁵ בעניינו של יחזקאל אינגסטר, ניכר כי השופטים התקשו להתמודד עם תוצאות פסיקתם, שהטילה על הנאשם עונש מוות בשל הרשעתו בפשעים לפי החוק למניעת השמדת עם, והמליצו לו לבקש חנינה.¹¹⁶

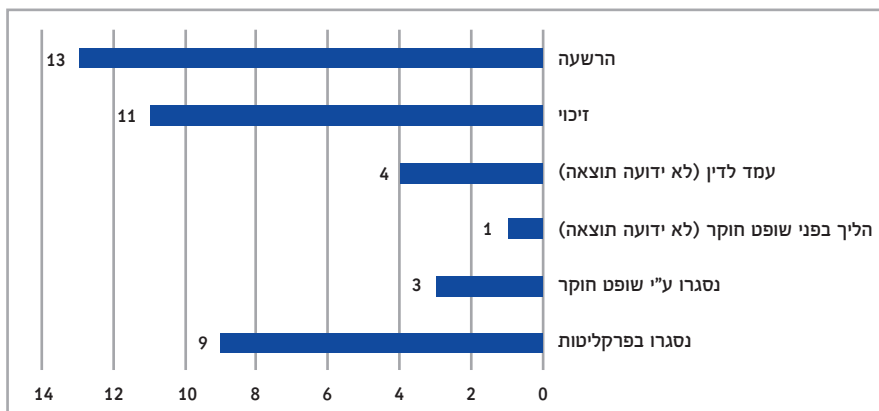
¹¹³ מכתב ממכאל אבטיחי, ראש צוות חקירות ארצי, לראש מדור חקירות (13.4.1951) א"מ ל-2200/6 "תיק ח.ה."

¹¹⁴ מכתבים שיף-שמרון, לעיל ה"ש 112. שיף היה בתקופה זו ראש האגף, אך בכמה עיתונים צוין בטעות כי עמד בראש המחלקה.

¹¹⁵ מכתב מהקונסוליה הצ'כוסלובקית בחיפה לעורך הדין י' דורון (20.5.1951) א"מ ל-4/13 "תיק אנדריי באניאק"; "באניאק זוכה ושוחרר ממעצר" דבר 11.6.1951, 4; "חיפה – אנדריי באניאק ואשתו יצאו" דבר 19.7.1951, 3.

¹¹⁶ גזר דין מוות הוטל על יחזקאל אינגסטר, שהואשם, בין השאר, בגרימת מותם של שמונה אסירים במחנות. בפועל הומתק עונשו למאסר בן שנתיים בשל מחלה קשה. לבסוף הוא זכה לחנינה בשל מחלתו, ונפטר שבועיים לאחר מועד שחרורו. א"מ ל-2200/28 "תיק יחזקאל אינגסטר"; "נעצר עוד 'קאפו' על המשמר" 18.2.1951, 2; "היום פסה"ד במשפט אינגסטר" מעריב 4.1.1952, 7; "פסק דין מוות ראשון נגד קאפו" דבר 6.1.1952, 4; "אינגסטר לשנתיים מאסר – במקום מוות" חרות 4, 8.4.1952.

תרשים 4: תוצאות תיקים שהעבירה המשטרה לפרקליטות (1954-1950)

7. חקירות לאחר שנת 1954

משנת 1954 חלה ירידה משמעותית במספר התלונות, אם משום שמרבית ממלאי התפקידים בגטאות ובתחנות זוהו והוגשה נגדם תלונה, ואם משום שחלקם עזבו את הארץ, השתנו עם חלוף השנים והיה קשה יותר לזהותם, או, כפי שממחישה הספרות המחקרית שהוצגה לעיל, בשל השינוי שחל ביחס החברה הישראלית לנושא. עם שוך זרם התלונות לאחר ארבע השנים הראשונות, עברו זינגר ואבטיחי לתפקידים אחרים בתחום החקירות: אבטיחי מונה לראש לשכת החקירות בנפה הדרומית של מחוז תל אביב, וזינגר מונה לראש לשכת החקירות במחוז הדרומי. התלונות המועטות שהתקבלו בנוגע ליהודים שנחשדו בסיוע לנאצים טופלו לרוב ברמת התחנה והמחוז, אם כי שתי תלונות משנת 1957 הגיעו למטה הארצי, ונוהלו על ידי אבטיחי.

התעוררות מחודשת של עניין ציבורי בסוגיה חלה בשנת 1955, עם פרסומה של "פרשת קסטנר". פרשה זו, שזכתה לסיקור תקשורתי רב ולהד ציבורי ניכר, החלה באשמה שהטיח אזרח בשם מלכיאל גרינוולד בד"ר ישראל קסטנר, שכיהן אז כדובר משרד המסחר והתעשייה. גרינוולד טען כי קסטנר סייע לנאצים בהשמדת יהודי הונגריה, אך נמנע מלהגיש תלונה במשטרה, ובחר לפרסם את הדברים בעלון שהדפיס וחילק בעצמו. היועץ המשפטי לממשלה הגיש כתב אישום כנגד גרינוולד בגין הוצאת לשון הרע. סנגורו של גרינוולד, שמואל תמיר, הפך את היוצרות במהלך המשפט, תוך הושבתם של קסטנר והנהגת מפא"י על ספסל הנאשמים, ושינוי מוקד הדיון מאישום בלשון הרע לדיון בהתנהלותה של הנהגת היישוב בתקופת השואה.¹¹⁷

117 לדיון נוסף בפרשה ראו ויץ האיש שנרצח פעמיים, לעיל ה"ש 102.

משפט קסטנר היה חלק מתהליך שהוביל, בסופו של יום, לשינוי יחסה של החברה הישראלית לשואה, ולהבנה מלאה יותר של המציאות המורכבת בתקופה זו.¹¹⁸ פסיקת בית המשפט העליון בערעור פרקליטות המדינה בעניין קסטנר, אימצה את עמדת המדינה שלפיה אין לשפוט את קסטנר בדיעבד, אלא יש לנסות להבין את מניעיו בהתאם לזמנים שבהם פעל. פסיקה זו בישרה על שינוי גלוי בתפיסת מערכת המשפט את הנאשמים בסיוע לנאצים.¹¹⁹ בתקופת המשפט (1954-1958) הוגשו תלונות מעטות שהסתיימו ללא הליכים משפטיים.

לעיתים היו אלה קשיים ראייתיים שהובילו לסגירת התיקים. כך למשל בשנת 1957 זיהה תייר מארצות הברית אזרח ישראלי כמי שהסגיר שבע צעירות שהסתתרו בעיר פביאנוף שבפולין, לידי אנשי אס־אס ואלה שלחו אותן להשמדה.¹²⁰ המתלונן, שהיה מאורס לאחת הצעירות, טען שאחותה של ארוסתו ובעלה היו עדים למקרה, ויוכלו להעיד. החשוד, לעומת זאת, טען ששכנה היא שהסגירה את הצעירות. בני הזוג שהעידו בתחילה נגד החשוד שינו בהמשך את עדותם, ומכיוון שבלעדיה לא היו ראיות מספיקות, נאלצה הפרקליטות להורות על סגירת התיק, הגם שהצטרפה להנחת המשטרה, שהמתלונן דובר אמת.¹²¹

לעיתים הוחלט על סגירת התיקים בנימוק מהותי יותר. בתלונה שהוגשה בשנת 1956 ניכרה כבר עמדה ערכית ברורה יותר ביחס לתיקים עצמם, ולנטייה מכוונת להביא לסגירתם. במכתב הסיכום של ראש המחלקה הפלילית פראג בעניינה של ב"ק, צוינו לראשונה הדברים המפורשים הבאים: "קשה לנו לשפוט היום את התנהגותו של מי שהוטל עליו להיות ממונה במחנה השמדה". על רקע תפיסה זו, גם המכות שהכתה הנילונה את קורבנותיה נתפסו באור אחר על ידי פראג: "[ה]מכות [ה]נזכרות עלולות היו להיות תוצאה של דאגה לסדר, אשר אם לא יושלט, תהיה הממונה בסכנת עונשים חמורים".¹²²

מסוף שנות החמישים ואילך המשיך מספרן של התלונות לרדת, ואף לכידתו של אדולף אייכמן בשנת 1960 הובילה להגשת שמונה תלונות נוספות בלבד, מתוכן נסגרו שתיים במשטרה, האחת מחוסר הוכחות והשנייה מחוסר אשמה.¹²³ ששת תיקי

¹¹⁸ יחיעם ויץ, דליה עופר ודן לאור "השינוי בדימויו של קסטנר כעדות לשינוי בדימויה של השואה" קתדרה 69, 133 (1993).

¹¹⁹ ע"פ 232/55 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' גרינוולד, פ"ד י"ב 2088 (1958).

¹²⁰ מכתב ממיכאל אבטיחי, ראש צוות חקירות ארצי, לראש המחלקה הפלילית (1.12.1957) א"מ ל-2472/7 "עשיית דין בנאצים". העיר מכונה "פביאנוף" במכתבו של אבטיחי, ו"פביאניץ" בכתב האישום, והכוונה קרוב לוודאי היא לעיר פביאניצ'ה (Pabianice).

¹²¹ מכתב מ'י' בראור, פרקליט מחוז תל אביב, לראש המחלקה הפלילית (9.3.1958), ש.ם.

¹²² המלצת פראג, לעיל ה"ש 88.

¹²³ א"מ ל-365/5 "תיק י"א"; וגם: א"מ ל-397/1 "תיק ר"א".

המשטרה נגד החשודים אשר הומלץ להעמידם לדין, לא השתמרו אך תוצאותיהם ידועות: תיק אחד נסגר בפרקליטות, ומתוך חמישה תיקים שהגיעו לבית המשפט, הסתיימו שניים בהרשעה ושלושה בזיכוי. גם בזיכויים אלה ניכר שינוי המגמה שחל בעולם המשפט ביחס לעבירה זו. בשנת 1960 הוגשה תלונה במשטרה נגד הירש ברנבלט, המנהל המוזיקלי של האופרה בתל אביב. ברנבלט שימש כמפקד המשטרה היהודית בגטו בנדין.¹²⁴ המשטרה המליצה על העמדתו לדין, הוא הורשע על ידי בית המשפט המחוזי בפברואר 1964 ונדון לחמש שנות מאסר. ברנבלט ערער וזוכה בבית המשפט העליון פה אחד. הנימוקים לזיכוי נשענו על ספקות ביחס למישור העובדתי של כתב האישום, אך כללו גם רכיב מהותי יותר, בדבר יכולתו של המשפט לדון במי שנמצאו במצבו של ברנבלט, כפי שכתב ראש ההרכב, הנשיא אולשן: ”איזו עמדה מהעמדות הנ”ל היא הנכונה, כלומר באיזה קו היה על המנהיגים לנהוג – זו שאלה להיסטוריה ולא לבית המשפט.”¹²⁵

בשנת 1966 פנה אזרח לשב”כ, וסיפר כי רופא שהועמד לדין בשנת 1951 וזוכה הוא פושע מלחמה שראוי היה להרשיע, אך הן המשטרה והן מעסיקיו של הרופא בבית החולים סירבו לקבל את טענות אותו אזרח ואף לעגו לו. לאחר בירור שערך השב”כ אל מול המשטרה בנושא, צוין במסמך הסיכום של האירוע כי ”כל זה כבר הסטוריה.”¹²⁶ אמירה זו לא הייתה מדויקת, ומספר תלונות עוד הגיעו למשטרה בשנים שלאחר מכן. התיק האחרון שנדון בבית משפט התנהל בשנת 1972, אז הועמדה לדין לובה גריצמאכר, תיירת יהודייה מגרמניה.¹²⁷ לאחר מכן לא הועמדו עוד יהודים לדין בישראל בעבירות לפי החוק.

בשנת 1961 הוקם מדור חקירת פשעי הנאצים (חפ”ן) לצורך ביצוע חיקורי דין בישראל עבור משטרות זרות שחקרו פושעים נאצים והעמידו אותם לדין בארצותיהם. במשך למעלה משלושים שנה איתרו חוקרי המדור אלפי עדים, חקרו אותם, והעידו בעצמם מאות פעמים במשפטים בחו”ל. חוקרי המדור גם סייעו בהקמת יחידה דומה באוסטרליה.¹²⁸ בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים הגיעו למשטרה פניות בנוגע לשלושה אזרחים ישראלים שנחשדו בסיוע לנאצים בתקופת השואה, לאחר שנים

¹²⁴ ראו לוין קאפו, לעיל ה”ש 20, בעמ’ 334-336.

¹²⁵ שם, בעמ’ 391-401.

¹²⁶ דיווח מיחידה 151 ליחידה 510, 3.10.1966, א”מ ל-2200/29 ”תיק פ.פ.”.

¹²⁷ בשנת 1972 הגיעה לישראל לובה גריצמאכר, תיירת יהודייה מגרמניה, ונעצרה. היא נחשדה בכך שבתקופת כליאתה באחד המחנות של דכאו, שימשה כקאפו והתאכזרה לכלואים אחרים. היא נידונה לשלושה חודשי מאסר. ”תיירת יהודייה מגרמניה נאשמת שהייתה ‘קאפו’” דבר 6, 23.3.1972.

¹²⁸ ריאיון של אריה שצברג וטל אנגל עם רס”מ בדימוס מרים הופמן (בית מורשת משטרת ישראל, 3.6.2012). הופמן שירתה במדור חפ”ן בין השנים 1982-2002.

רבות שבהן לא התקיימו חקירות מסוג זה. אך תחנות המשטרה שבהן הוגשו התלונות (שאחת מהן הייתה אנונימית) לא הצליחו לאתר ראיות שיצדיקו פתיחה בחקירה, ומדור חפ"ן סירב לטפל בהן בטענה שהוקם מלכתחילה על מנת לבצע חיקורי דין עבור משטרות זרות, ולא על מנת לבצע חקירות פליליות בישראל.¹²⁹ לפיכך, נסגרו התיקים במקרים אלה.

אבטיחי וזינגר עצמם המשיכו לשרת במשטרה בתחומים אחרים, אך חזרו לעסוק עוד פעמים אחדות בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, ובעיקר במסגרת לשכה 06, שהוקמה במיוחד לצורך חקירתו של אייכמן. אבטיחי תרגם למענה מסמכים, אך לא צורף אליה באופן רשמי, בשל מגבלות רפואיות כפי הנראה. הוא נפטר בשנת 1966, בגיל 61, במהלך שירותו. זינגר מונה לאחראי על חקירת השואה ברומניה ובהונגריה במסגרת פעולתה של לשכה 06.¹³⁰ הוא פרש משירותו במשטרה בשנת 1963. בשנת 1987 נדון בישראל התיק האחרון שעסק בחוק זה, בעניינו של איוון דמיאניוק. הוא הורשע בבית המשפט המחוזי, וזוכה בבית המשפט העליון. את פסק הדין חתמו השופטים במילים אלה:

הוואכמאן איוון דמיאניוק יצא מלפנינו זכאי, מחמת הספק, מהאישומים הנוראים המיוחסים לאיוון האיום מטרבלינקה. מידה ראויה היא זו לשופטים, שאינם בוחנים כליות ולב, ואין להם אלא מה שעניניהם רואות וקוראות. תם – ולא נשלם. השלמות איננה נחלתו של שופט בשר ודם.¹³¹

סיכום

לו הייתה מטרת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, כפי שהוגדרה על ידי חבר הכנסת נחום ניר בפתח המאמר, אך ורק "לגמור את כל החשבונות בקשר למלחמת העולם השנייה", הרי שזו לא הושגה. החוק שיקף, קרוב לוודאי, תקווה כי מספר לא מבוטל של עבריינים יועמד לדין, יורשע, ויושתו עליו עונשים כבדים. בפועל, אך מעט מן הנילונים עמדו לדין, חלקם זוכו, וגם אלה שהורשעו זכו לרוב לעונשים מתונים יחסית, או זוכו לעיתים בערעור. ובמילים אחרות, הכוחות שעיצבו את החוק לא באו לידי ביטוי בתהליכי אכיפתו.

¹²⁹ מכתב מסנ"צ מנחם רוסק לנצ"מ שלמה גל (25.1.1981) א"מ ל-3038/8 "פושעי מלחמה נאציים"; מכתב מרפ"ק צבי קובובסקי לסנ"צ אלכס איש-שלום (22.4.1981) שם.

¹³⁰ להרחבה על פעילותה של לשכה 06 ראו בספרו של יוסי המי אלבום לשכה 06 (עתיד להתפרסם, 2019).

¹³¹ ע"פ 347/88 דמיאניוק נ' מדינת ישראל, פ"ד מ"ז (4) 221, 680 (1993).

לצד השיפוט הכוללני והמחמיר של הציבור, ובמיוחד בשנותיה הראשונות של המדינה, ביחס לניצולי השואה שהיו בעלי תפקידים בגטאות ובמחנות, נדרשה המשטרה לבחון את התלונות והעדים לגופם. אל נוכח הדין הדיכטומי הקיצוני של החברה הישראלית, שבמהלכו מנע השיפוט הערכי חמלה והבנה, ניצבו חוקרי המשטרה אל מול מגוון עדויות של ניצולים שקובצו על ידם לכלל תמונה אחת גדולה ומורכבת, אך חפה מן הרגשות הסוערים שהניעו, לא פעם, את המתלוננים. התשתית הראייתית שנפרשה בפניהם אפשרה להם לראות את ההבדלים בין המקרים השונים, את הנסיבות הייחודיות של כל אדם וכל מקרה, ומעל לכול את המציאות הקשה שאפשרה את התרחשותם של כל אלה. תשתית ראייתית זו אפשרה להם, בראש ובראשונה, להבין את הדואליות הטמונה בדמותם של הקאפואים, שהם עבריינים וקורבנות בה בעת. הדרך שבה נאכף החוק לא הייתה תוצר של מדיניות מתוכננת בידי המשטרה, או כזו שהוכוונה בידי גורמים אחרים במערכת המשפט, כגון היועץ המשפטי לממשלה או הפרקליטות. היא הייתה, במידה רבה, תוצר התנהלותם של שני קציני משטרה, אשר גורמים אישיים ומקצועיים כאחד חברו להפיכתם לשחקנים מרכזיים באכיפת החוק בשנותיו הראשונות, והם אלה שיצקו תוכן לדברי החוק ועיצבו את הקווים המנחים לאכיפתו.

שיטת האכיפה שעוצבה על ידי אבטיחי וזינגר התבצעה מאחורי הקלעים, והייתה סמויה מעיני הציבור. עובדה זו אפשרה להם לפעול מייד עם כניסת החוק לתוקפו, בדרכים שהופיעו בחברה הישראלית ובמערכת המשפט רק כעשור מאוחר יותר: הבנה של מורכבות החיים בשואה, הקשיים והאילוצים שעימם התמודדו קורבנותיה, והבחירות הלא פשוטות שנעשו במהלכה. הפרשנות המצמצמת של החוק והרחבת ההגנות הקבועות בו, גוננו על נילונים ועל חשודים מפני הסטיגמה החברתית, ולעיתים גם מפני עשיית דין עצמי מצד הציבור כלפיהם. עם זאת, במקרים מתאימים, לא היססו החוקרים להמליץ על מיצוי הדין עם החשודים, ואף להתעמת עם הפרקליטות אם זו הורתה על סגירת תיקים, בניגוד להמלצתם. השיטה שנבחרה על ידם, כך נדמה, עלתה בקנה אחד עם הדרך שאותה התווה פרימו לוי שנים מאוחר יותר, לו היה הדבר תלוי בו: ”לו היו כופים עלי לשפוט, הייתי מזכה בלב קל את כל מי ששותפותם באשמה הייתה מזערית, בעוד שהכפייה עליו הייתה מרבית”.¹³²

132 פרימו לוי השוקעים והניצולים 33 (מרים שוסטרמן־פדובנו מתרגמת, 1991).

נספח: מבנה אגף החקירות – 1950

